

VARGA LAJOS

A magyar szociáldemokraták a háború „győzelmes” éveiben (1914–1916)

Az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösének és hitvesének életét 1914. június végén kioltó sarajevói merénylet nyomán egy hónap alatt lángba borult Európa. Ezzel lezárult a hosszúra nyúlt 19. század. A kortársak ezt természetesen még nem tudták: ők a prosperitást, a modernizálást igazoló evolúciós kor töretlenségében bíztak. Volt is rá okuk. Az Európán kívül eső térségek még nem jelentettek közvetlen katonai beavatkozást igénylő világhatalmi problémát, a helyi jelentőségű háborúk, zendülések, puccsok, netán „forradalmak” megoldása helyi vagy regionális keretekben tűnt kezelhetőnek. Az európai nagyhatalmi ellentmondások, az érdekszférák felosztására vagy éppen csak megtartására irányuló törekvések természetesen magukban hordozták a katonai összecsapás, a nagy háború lehetőségét, de hosszan tartó, több évre elhúzódó, állandósuló konfliktusokra a haditervet készítő vezérkarok nem számítottak. S különösen nem világháborúvá szélesedő totális hadiállapotra.

A több évtizedig tartó, „békés” (1870–1914) korszakban a hadra fogható hatalmas tömege – a kötelező katonai szolgálat ellenére – inkább csak hírből, legfeljebb hadgyakorlatokból ismerte a háború kényelmetlenségeit, netán borzalmait. A laktanyák világa, a katonai fegyelem szigorúsága, a hadgyakorlatok veszélyessége előrevetítette ugyan egy esetlegesen elhúzódó hadviselés megpróbáltatásait, ám az életben maradás érzetét nem veszélyeztette; ellenkezőleg, a győzelem, a dicsőség, a helyzetállás nagyszerűségének magabiztosságát keltette, erősítette.

A sarajevói merényletet követően az egyes országok politikai hangulatát a reváns, a példátlanul szigorú büntetés, a megalázó feltételek megszabása, az eluralkodó háborús pszichózis határozta meg. A hadvezetés adminisztrációja példásan pontosan működött. A behívóparancsok hamarosan elárasztották a túlnépesedett városok polgári házait, a bérka-

szárnyák utcasorait, a proletárok gyári kolóniáit, az egy-két utcás falvak módos vagy szegényparaszti portáit, az uradalmak cselédházait. A behívottak lelkesen vagy egykedvűen egyenruhába bújtak, aztán szakaszba, századba stb. osztották, s a frontra vagy jobb esetben a hátországba vezényelték őket. A parancsra bevonulók millió mellett a sebtében felállított, nemzeti lobogókkal ékesített toborzóirodák előtt a lelkes önkéntesek szüntelenül hullámozó tömege tolongott, éltetve a háborút, példás büntetést követelve mindenkinek, aki a háborút ellenzi. 1914 nyarán a háború támogatása elsöprő erejű volt. A magyar politikai élet doyenje, Apponyi Albert a hadüzenet hírért „na végre!” felkiáltással üdvözölte.¹ A háború kezdetén – írja Stromfeld Aurél 1922-ben – a katonák bátrak, önfeláldozóak voltak. „Elesett bajtársak helyett jókedvű, áldozatkész bajtársak jöttek hazulról, ha lovaink pusztultak, újakat kaptunk, élelemmel, ruhával elláttak, s otthonról is tudtuk, hogy hozzátartozóink megélhetése biztosítva van.”²

A bénultság hónapjai

Az európai országok szociáldemokrata pártjai nemcsak a nemzetközi politikát és a különféle katonai szövetségek alakulását kísérték nagy figyelemmel, hanem háborúellenes állásfoglalásaikkal a nemzetközi elmentétek és konfliktusok békés, tárgyalásos megoldását is indítványozták. A háborúellenesség, az antimilitarizmus a szociáldemokrata propaganda és agitáció állandó, visszatérő témája volt. A szociáldemokrata internacionálénak a 20. század elején lezajlott nagy jelentőségű kongresszusain olyan határozatokat fogadtak el, amelyek alapjaikban helyes elemzésekre épültek és hatalmas visszhangot, egyetértést váltottak ki. Ezek a határozatok a háborút mindaddig példátlan, valamennyi országot súlyosan érintő katasztrófa-ként írták le; számos ország politikai rendszerének elkerülhetetlen összeomlását, mély társadalmi forradalom bekövetkezését prognosztizálták. A határozatok a progresszív, háborúellenes erők nemzetközi összefogását hirdették, különféle hábo-

¹ Károlyi Mihály 1914. október elsején megjelent nyilatkozatában a politikai programok jelölését és a győzelem kivívását jelölte meg követendő feladatnak. 1914. november 25-én, a háború kitörése óta először és csupán néhány napra összehívott országgyűlésen ő olvasta fel a Függetlenségi Párt háborút, s a német szövetséget töretlenül támogató deklarációját. HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 171.

² STROMFELD Aurél: Mi okozta a központi hatalmak összeomlását? *Szocializmus*, 1922/3. 104–106.

rúellenes akciók szervezését, a saját kormányuk háborús politikájának elutasítását szorgalmazták. Azt a meggyőződést sugallták, hogy a háborúellenesség nagy erkölcsi-politikai ereje, a nemzetközi szervezethez imponáló fellépése lefogja az uralkodó körök háborús, imperialista törekvéseit, s továbbra is fenntartja a veszélyes konfliktusokkal terhelt „békés”, „nyugodt” evolúciós fejlődés perspektíváját.

Csak 1914 augusztusában derült ki, hogy a szociáldemokrata internacionálé eredendően elégtelen eszköz a világháború meggátolására. A szociáldemokrácia a tőke világhatalmi hatalmának korszakában hatalmas nemzetközi politikai erővé vált ugyan, különösen a politikai szabadságjogok, a társadalom széles tömegeit érintő szociális kérdések felvetésének kikényszerítésében és védelmében, ám nem rendelkezett olyan hatalmi kényszerítő eszközzel, amelynek birtokában az általánossá váló világháborút megakadályozhatta volna. Az általános sztrájk, a parancsmegtagadás, a politikai demonstráció, netán a szabotázs, a direkt akció, esetleg erőszakos merényletek nem lehettek elegendők a háborús mozgástér kialakulásának megakadályozására. A világméretű, általános sztrájk kivitelezésében a szocialista vezetők – köztük Jaurès – nem bíztak.

A háború előtti szociáldemokrácia teoretikusai és politikusai ugyanakkor adósak maradtak a nemzetköziség eszméjének elemzésével és értelmezésével. Nem vették figyelembe, hogy a nemzetközi humanista eszméiségnek milyen korlátai, határai lehetségesek. Egy érlelődő konfliktusra – legyen az helyi vagy egész szövetségi rendszereket érintő – egyedüli válaszuk a nemzetközi összefogás, a tiltakozás hirdetése volt. E válaszból egy adott ország szervezett munkássága megértette a másik ország munkásságának hasonló osztályhelyzetét, de arra például, hogy egy vitatott terület melyik országhoz tartozzon, válaszuk már ellentétes volt. Nem véletlen, hogy a nemzetközi kongresszusok határozatai csupán a békés megoldást vagy a nemzetközi döntőbírói rendezést jelölték meg megoldásként, miközben a nemzetköziség eszméiségének érvényesítése alkalmatlanná és időszerütlenné vált annál is inkább, mert a kapitalista állami és társadalmi berendezkedés nem omlott össze. A hadviselő országok szociáldemokrata pártjai zömmel nem vállalták a stuttgarti (1907) és a bázeli (1912) kongresszus határozatainak a szellemiségét. A pártok visszarententek háborúellenességük hangsúlyozásától, különösen a mozgósítás forró napjaiban. Félték a hazaárulás, a hazafiatlanság társadalmi méretű vádjától, s főleg az ország, a nemzet érdekeinek a védelmét képviselték, mintegy hangsúlyozva hazafiasságukat. A kormányzatok pedig minden lehetséges eszközt bevetettek a hadi célok érvényesítése érdekében. A szociáldemokrata pártok korábbi kormányellenes alapállását már a had-

üzenetek 1914. júliusi–augusztusi lázas napjaiban felváltotta a hazafias mezbe öltöztetett, nemzeti egységet kifejező aktív kormánytámogatás politikája (hadihitelek megszavazása, kormánytagság stb.). A szociáldemokrata pártok a polgári társadalmi rend részévé váltak, s az állammal szembeni korábbi negációjuk helyébe a hazafias felelősségvállalás lépett.

Azt, hogy a szociáldemokrata pártok a korábbi antimilitarista koncepciójukkal szemben áttértek a háborút elfogadó és támogató gyakorlatra (akár önkéntesen, tudatosan, akár kényszeredetten történt is), a legszélesebb közvélemény a szocializmus eszméjének általános vereségként értékelte. A szociáldemokrata pártok többségükben azért igyekeztek megfelelő távolságot tartani a féktelen és gátlástalan háborús propagandától és lélektani hadviseléstől. Márpedig ez elképesztő méreteket öltött – Magyarországon többek között Prohászka Ottokár a vér esőjének megtisztító szerepéről szónokolt az ekkor tartott *Hadi beszédek* előadás-sorozatban.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi lapja a merénylet és a hadüzenet közötti egy hónapban a korabeli magyar sajtóban szinte egyedül képviselte a háborúellenességet. Tisza István szavai szerint a szociáldemokrata párt kikapcsolta magát a nemzet közérzéséből. Ez a magatartás nem volt éppen kockázatmentes, és nem kevés politikai, valamint egyéb figyelmeztetést is kapott a Conti utcai szerkesztőség, például a felfokozott szerbellenes nacionalista uszítással való szembe fordulás miatt. A naponta megjelenő háborúellenes cikkek zömét Pogány József írta, akinek fő mondanivalója a figyelmeztetés, az aggodalom volt nemcsak a háború borzalmait viselő milliók sorsáért, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia – benne Magyarország – jövőjéért is. A háború országok berendezkedését, határait boríthatja fel, birodalmakat zúzhat szét – írta. A szociáldemokrata párt arra szólította fel a kormányzati tényezőket, hogy a kialakult súlyos nemzetközi konfliktust diplomáciai eszközökkel – és ne fegyverekkel – oldják meg. A háborúellenesség nem a moralizáló pacifizmus vagy valamiféle meghunyászkodó gyávaság hangja volt, hanem a szükségtelen és időszerűtlen országgyarapító terjeszkedést célzó kül- és hadügyi politika elutasítása. A külpolitikai törekvéseket nyomon követő szociáldemokrata politikusok már a Balkánháborúk idején Törökország sorsához hasonlították a Monarchia jövőjét, amely 1914 júliusának napjaiban még inkább baljósnak tűnt.

A Szerbiát megalázó ultimátum átadásáig a szociáldemokrata párt a háború elkerülését, a béke megőrzését tekintette legfőbb feladatának. A hadüzenet előtti hónapban a *Népszava* visszafogta a kormányzati politika kritikáját, és bírálatát elsősorban a vezető katonai, főleg osztrák

körökre összpontosította. A lap Tisza István rövid ideig tartó háborúellenességét reménykeltő megértéssel fogadta, ám a hadiállapot beálltával keserűen konstataulta, hogy az erőfeszítések, a remények meghiúsultak, és a háború proklamálása szinte végzetserűen bekövetkezett.³

Az új helyzetben a kormányzat kivételes hatalmat kapott, és a hadvezetés érdekei minden ellenhangot elnémítottak. Az MSZDP vezetősége nem tehetett mást, 1914. július 29-i felhívásában már a rendkívüli helyzet szabta előírások betartására és a kötelességek férfias és maradéktalan teljesítésére szólított fel, elsősorban ami a bevonulási parancsot illeti. A szervezett munkásság nem kísérletezett a mozgósítás elleni tiltakozással, hanem a szervezeti keretek megőrzését, a szakszervezeti vagyon biztonságba helyezését tekintette a legsürgősebb feladatnak. Hamarosan fel kellett készülni az itthon maradtak segélyezésének megszervezésére. Miután a kivételes törvények (a kormány július 25-én léptette életbe az 1912-es LXIII. törvényt, amely a kivételes intézkedéseket a háború esetére határozta meg, s egy nappal később már a részleges mozgósítást is elrendelte) minden politikai gyűlést – beleértve az értekezleteket, kongresszusokat, demonstrációt, utcai sétát (a hagyományos május elsejét is), valamint sztrájkot, bérharcot – megtiltottak, a pártnak ezután egyetlen legális eszköze a sajtó, ezen belül is a *Népszava* maradt. Több lap megszűnt vagy időszakivá vált, lényegesen csökkent a terjedelem és a példányszám. A politikai napilap köteles volt közölni a hivatalos hadijelentéseket, a hadieseményekről szóló kommunikét s a miniszterelnökség mellett működő sajtóosztály napról napra szigorúan ellenőrizte nemcsak a vezércikkeket vagy a belső, szerkesztőségi politikai írásokat, hanem még a hírrovatot is.

A *Népszava* főszerkesztőjét gyakran megrótták – különféle szankciókat is kilátásba helyezve – a közlemények, cikkek visszafogott stílusáért. A lap nem közölhetett a katonák ellátásáról szóló beszámolókat, az utánpótlásról, a fegyverzetéről vagy a sebesültek ellátásáról szóló írásokat. A haditudósítók beszámolóit, jelentéseit is alaposan átrostálták. A hadvezetés egyes baklövéséről, hibás döntéseiről csak azt lehetett olvasni: a frontvonalat kiigazították, állandósultak a hadmozdulatok. Csak nagy ritkán lehetett riportokat közölni a katonák megpróbáltatásairól.

A cenzúra mind nyíltabban avatkozott be a szerkesztőség munkájába. S ahogy a háború elhúzódott, egyre gyakoribb lett a cikkek egyes

³ Az MSZDP első világháború alatti tevékenységét tömören foglalta össze KENDE János a *Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon 1868–1919* című kollektív műben. (Politikatörténeti Intézet, Budapest, 1990. 237–280.)

bekezdéseinek elhagyása vagy az üres hasáb. A lap megmaradása és a rendszeres megjelenése érdekében (főleg a háború első évében) rendre meg kellett jelentetni a háborút támogató írásokat, hangoztatni a központi hatalmak kultúrfölényét, esetenként maradéktalanul dicsőíteni a német harci szervezethez.

1914 augusztusában a *Népszava* is a cári Oroszországot tette felelőssé azért, hogy a helyi konfliktusok világháborúvá szélesedtek. Kunfi Zsigmond *Eszme nélkül* című augusztus végi cikkében azt írta, hogy a központi hatalmak fegyvereiben egyenesen az 1905-ös orosz forradalom folytatását véli „felfedezni”, ennél fogva a központi hatalmak nemes eszméért harcolnak a galíciai frontokon. Ez a hangnem idegen volt a *Népszava* szellemiségétől, és a szerkesztőséghez érkezett anonim vagy címüket megadó levélírók keményen bírálták a háborút védelmező behódolást, lemondták a lap előfizetését. (Különösen Göndör Ferencnek a keleti frontról küldött haditudósításait kifogásolták 1915 elején. Göndör egyik írását Kunfi is elegánsan visszautasította 1915. március 2-án a *Meggyalázott asszonyok* című cikkében.) A korábbi történeti irodalom (a felsorolástól eltekintek) az olvasók és a levelezők kritikáját elűlozta. Az értékelések szembeűnően egyoldalúak voltak, nem szóltak a háborús helyzet kényszerűségeiről, domináltak a kritikai megjegyzések. Kunfi Zsigmond 1914. augusztusi cikkében a demokratikus közvélemény dilemmáit is kifejezte: azt tudniillik, hogy noha Oroszország a szláv népek felszabadításának „eszméiségebe” csomagolta politikai-katonai céljait, ezek 1914-ben az orosz katonai invázió képében reálisan fenyegették Magyarországot. A támadó orosz csapatok betörték Máramarosra, s ezt a magyar szociáldemokrácia minden irányzata és személye – Szabó Ervint is beleértve – a legnagyobb veszélynek tartotta. Így nem véletlen, hogy a cári Oroszország elleni védelmi harc, majd a galíciai, volhíniai katonai sikerek méltatása elsőrendű helyet kapott a szociáldemokrata sajtóban. A lap egyes haditudósításai ugyanakkor nemcsak a katonai zubbonyba öltöztetett egyszerű emberek helytállásáról számoltak be, hanem a nemzeti gyűlölködés elmélyítését is terjesztették.

1914-ben a *Népszava* egyes cikkei Anglia, Franciaország világgpiaci terjeszkedését, Németország gazdasági térdre kényszerítését bírálták, rendszerint hozzátéve, hogy ezek a lépések a cári Oroszország világhatalmi törekvését is szolgálják. Bresztovszky Ede a Londonban élő Sachse Józsefhez 1914 végén, 1915 elején írt levelében (nincs rajta dátum) megemlítette, hogy júliusban csak a szocialisták elleneztek a háborút, ám az ő gondolkodásuk is megváltozott, mert úgy vélték, hogy „a háború a cárizmus ellen folyik, s az ország megvédelmezésében a szocialis-

táknak is részt kell venniük”. Fontosnak tartotta kijelenteni, hogy a párt nem adja fel az osztályharcot, sőt a háború ezt a szellemiséget erősíteni fogja. A budapesti élet külsőségeiben nem látszik a háború – írta. A színházak zsúfoltak, „a győzelmi hírek sem tüzelik fel nagyon a hallgatóságot, de a becsempészett rémhírek sem okoznak nyugtalanságot”. A győzelmet Pesten biztosra veszik, s azt a német vasorganizációra alapozzák.⁴

Hasonló szellemben tájékoztatott Révész Mihály, a *Népszava* „mindenesé”. Az az általános meggyőződés – írta 1915 májusában –, hogy Magyarország sorsa elválaszthatatlanul Ausztriához és Németországhoz kötődött, ami azonban nem felel meg a szocialista álláspontnak. Ilyen körülmények között a lap megkísérli ellensúlyozni a nacionalista lapok egyoldalú értékeléseit. Nagy teret biztosít a nép megpróbáltatásainak, a drágaság, a közéletmezés súlyos helyzetének bemutatására. Ehhez hozzátehetette volna, hogy a háború első évében főleg az egyes tőkéseket, uzorásokat bírálta. A kormánypolitika szélesebb méretű kritikája inkább 1915 nyaratól erősödött meg.⁵

A háború elhúzódása nyomán a lap hangvétele 1915-től már változott. Egyre nagyobb teret kapott a hírovtat, egyes tárcák, novellák közlése, valamint az ellátás, a közéletmezés, a növekvő drágaság, a munkanélküliség problémája. A háború szomorú és keserű tudomásulvételét, e szemléletet kezdte felváltani a háború állandósulásából fakadó kiútkeresés, majd a háborúellenesség, a pacifizmus.

Alkalmazkodás a hadigazdasághoz. A panaszbizottságok

A háborúra Magyarország gazdasága nem készült fel. A hadüzenet napjaiban derült ki, hogy a kormányzatnak semmilyen, a gazdálkodást háborús alapokra helyező stratégiája, de még valamilyen elképzelése sincs. Általános tájékozatlanság, tanácstalanság, kapkodás uralkodott heteken keresztül. Az első intézkedések még a balkáni háborúk idején kidolgozott, a pénzforgalom moratóriumáról szóló rendelkezéseken alapultak.

A kormány 1914. augusztus 12-én adta ki 6045. sz. rendeletét a magánjogi kötelezettségek két hónapra szóló elhalasztásáról (moratórium). Ezt hatszor hosszabbították meg, és végérvényesen 1915. július 28-án oldották fel (1915:2807. ME), jóllehet 1914 végétől a kifizetések elkezdődtek. A rendelet értelmében a váltók, csekkek, kereskedelmi utalvák

⁴ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL) 695. f. Bresztovszky Ede Sachse Józsefhez.

⁵ Uo. 659. f. 1915/7. p. Révész Mihály Sachse Józsefhez, 1915. május 15.

nyok stb. kifizetési határidejét meghosszabbították, ami a pénzforgalom átmeneti leállását eredményezte. Zárolták a betéteket, a folyószámlákat; utóbbiakat a vállalatok döntően bérfizetésekre vehették igénybe, az egyéb kifizetések pedig a betétek 10 százalékáig terjedhettek. Mindez drasztikusan leállította a megrendeléseket, megbénította a hadiszolgáltatásokra igénybe nem vett vállalatokat, ami nagy munkáselbocsátáshoz vezetett. Megszűnt a hitel, a pénzforgalom megdermedt. Az állami beruházások leálltak, hirtelen és ugrásszerűen megnőtt a munkanélküliség. 1914 augusztusában kétszáz gyár közül a GYOSZ felmérése szerint csupán 13 hirdetett munkásfelvételt. A munkáskínálat a kereslet tízszerese lett.

A Szakszervezeti Tanács 1914 szeptemberében beadvánnyal fordult a kormányhoz, tiltakozva a sorozatos és tömeges munkáselbocsátások ellen. Ám a beadvány nem vitatta a háborús gazdálkodás szükségességét, hisz meglehetősen illuzórikusan a közmunkák elrendelését, út- és vasútépítés elkezdését, folytatását, valamint az építőipar fejlesztését ajánlotta. A pártvezetőség és a Szaktanács egy novemberi közös beadványában nagyobb realitásérzékkel és körültekintéssel felszólította a miniszterelnököt, hogy tegyen átfogó foglalkoztatási és segélyezési intézkedéseket.⁶ A kormány a beadványra nem válaszolt.

A hadvezetés nem készült fel a hadianyag, a fegyverek, az ellátás tartalékainak képzésére, a hadseregszállítás feltételeinek megteremtésére. Ugrásszerűen megnöttek az állami hadimegrendelések, s azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy a meglévő üzemek képtelenek kielégíteni a hadsereg igényeit. A kormányzat mégis késlekedett a készletgazdálkodás, a központilag elrendelt takarékosági intézkedések bevezetésével. A figyelem elsősorban a tartalékosok behívására, a mozgósítás gyors lebonyolítására, a végeláthatatlan katonaszerelvények frontra küldésére irányult és jóval kevésbé a hadianyag, az ellátás biztosítására. A Monarchia és benne a magyar kormány figyelme elsősorban a háború gyors, néhány hónapon belüli befejezésére összpontosult, amit az is bizonyít, hogy a legjobb kiképzett korosztályokat küldte a szerbiai és a keleti frontra, hogy néhány hónap múltán ezt a legjobb haderőt zömében el is veszítse. Bár az ország nem vált hadszíntérre, a hadsereg mégis elvérzett – állapította meg idézett munkájában Stromfeld Aurél. A kedélyes elbizakodottságot már 1914 végén a gondterhelt, komor bizakodás váltotta fel. Ekkorra a háború már a hátszínre is elérte, és a takarékoskodás katonai parancsá vált.

⁶ *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai* (a továbbiakban MMTVD). 4/B. k. Összeállította: MUCSI Ferenc–KENDE János–ERÉNYI Tibor–S. VINCZE Edit. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 49–58.

A haditudósító Göndör Ferenc az 1915. májusi gorlicei frontáttörés után lelkes hangú beszámolókat küldött a magyar katonák helytállásáról. Az augusztusban Galíciában járó Bresztovszky Ede is konstatalta: a magyarokat a támadás előtt Goethét olvasó németek is dicsérték. De észrevette azt is, hogy Galícia földjét szinte ellepték a magyar katonák sírjai. A katonaszerevényeket már nem pántlikázták föl, s míg 1914-ben a katonanóták az idegen ország szélső határaiba való bemasírozásról szóltak, 1915-ben már országszerte azt énekeltek hangosan vagy halkán, hogy „előttek a jobb karomat”.⁷

1914 telére nyilvánvalóvá vált, hogy a Monarchia rövid háborúra vonatkozó haditervei összeomlottak, a nyugati fronton is erőegyensúly alakult ki, és bekövetkezett az állóháború. Így 1915-től Magyarország is átállt a háborús gazdálkodásra. Az állam 1914 végétől a legfontosabb megrendelővé vált: az ipar militarizálása, a nyersanyag készletezése és elosztása a különböző állami központok kezébe került. Az anyagbeszerző és -elosztó (fém, bőr, pamut, len-kender, olaj, gyanta, cukor, papír, cipő stb.) központok száma 39 lett. Óriási tényezővé vált az 1915-ben létesült Haditermény Rt., amely valamennyi gabonafélét felvásárolta és elosztotta.

A kormányzat 1914/1915 fordulóján német és osztrák mintára hozzalátott a hadianyag-termeléssel kapcsolatos üzemek, gyárak katonai felügyeletének megszervezéséhez. A gyárak élére hamarosan katonai parancsnok került, aki teljes katonai jogkörrel, katonás fegyelmet teremtve, az esetleges büntető szankciók alkalmazásával biztosította a termelés zavartalanságát. Az üzemeket gazdaságilag–technikailag továbbra is a korábbi vállalatvezetés irányította. A nélkülözhetetlen munkaerőt úgy biztosították, hogy a háborús érdekekre hivatkozva a hadköteles férfiakat mint hátországi népfelkelőket állították munkába.⁸ A katonai fegyelem előírásait zömmel a vas-, fém-, gépipari, közlekedési vállalatoknál alkalmazták. Egy év alatt ez már 900 vállalatot, mintegy félmillió munkavállalót érintett. A nem katonai felügyelettel működő vállalatoknál közel 600 000 ember dolgozott; a munkába bevont 145 000 nő főleg az élelmiszer- és a textiliparban tevékenykedett, de jelentős volt a számuk a lőszergyártásban és a villamosiparban is.

Az 1916-os év a nagy háborús konjunktúra esztendeje volt. Még a luxusiparban is nőttek a megrendelések, ki kellett elégíteni az újgazdagok igényét. Megszűnt a munkanélküliség, sőt munkáshiány lépett fel.

⁷ PIL 695. f. 10. ó. e. Bresztovszky Ede Ernő bátyjához, 1915. augusztus.

⁸ A gazdaságra vonatkozó adatokat lásd SZTERÉNYI József–LADÁNYI Jenő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest, 1934.

Hatalmas nyereségek keletkeztek, megötszöröződött a részvénytársaságokba fektetett tőke összege. A társaságok tőkealapja több mint egymilliárd koronával nőtt. Tehermentesült a föld és az egyéb ingatlanbirtok. Az iparcikkárak a többszörösükre nőttek (a fémipari termékeké 250–300 százalékkal, az építőipariaké 700, a szövő-fonó-, valamint a ruházati ipari termékeké 500–600 százalékkal). 1916/17-től viszont láthatóan csökkent a teljesítmény, s mivel akadozott a nyersanyagellátás, krónikus lett a szénhiány. Már a póttanyagok beszerzése is akadályba ütközött.

A bérek, a megélhetési költségek alakulását a legújabb szakirodalom körültekintően elvégezte.⁹ Ezért csak néhány adatot említek.

Az alapvető élelmiszerek és a szén árának alakulása
koronában, 1914–1916.

	1914. július	1916. december
liszt, tészta (kg)	0,43	1,06
barna kenyér (kg)	0,30	0,52
marhahús (kg)	2,00	11,00
füstölt szalonna (kg)	1,60	9,00
bab (kg)	0,40	0,80
savanyított káposzta (kg)	0,24	0,60
szén (mázsa)	3,96	8,58

Az ÁFOSZ vásárcsarnoki adatai szerint egy munkáscsalád heti élelmiszerköltsége 1914 közepén 20 korona (100%), 1916 közepén 65 korona (326%). A gyári munkásság életszínvonala különösen az 1915-ös évben romlott, néhány ágazatban az 1914-es színvonal felére zuhant (lásd a *táblázatot*).

A heti átlagkereset 1914-ben 32 korona, 1916 végén 62,30. A heti reálbér 1916 végén az 1914-es évek 53–57 százaléka volt. Ez az átlag azonban az egyes szakágazatok szerint nagy eltéréseket takart. A vas-, fém- és gépiparban a heti keresetek jelentősen, akár két-háromszorosan is felülmúlták az építő-, a nyomda-, az élelmiszeripar munkásságának a

⁹ LUXNÉ VINCZE Judit: *A magyarországi ipari szakszervezetek tevékenysége az I. világháború idején*. Budapest, 1991. (Disszertáció. Kézirat.)

bérét. A nők heti keresete alig érte el a férfiak béérének a felét. Jelentős eltérések voltak a textil- és a ruházati iparban dolgozók keresetében. Míg a szakmunkások javadalmazása jobban igazodott a növekvő élelmiszerárakhoz, a segédmunkásoké, a napszámosoké nagyjából csak fele részben tudott lépést tartani velük.

Az első háborús évben (1915. augusztus) a fővárosi Munkásbiztosító Pénztárnál regisztrált férfi tagok 57,5 százalékának a napi keresete nem haladta meg a 6 koronát; a háború kirobbanása előtti évben ennél a tagok 35,6 százaléka kapott kevesebbet, s csaknem kétharmad részük naponta csupán 2,1 koronát keresett.¹⁰ A bányászat különböző ágazataiban a háború alatt bérnövekedés mindössze 45–75 százalékos volt, s még a vájárok keresete is csak 54 százalékkal emelkedett. A bányászok alacsony bérnövekedését azonban kiegészítette a hagyományosan natúrliákban folyósított termékek köre.

A bevonulástól való félelem, az 1914 őszén még tartósnak tűnő munkanélküliség réme egy csapásra megszüntette a bérköveteléseket, és a még dolgozók szó nélkül vették tudomásul a heti 8–10 órával vagy még többel megemelt munkaidőt, a korábbi kollektív szerződések felmondását, a vasárnapi munkaszünet eltörlését. Mindezt a háborús „önvédelem” hangulatában. Ezt a hangulatot és álláspontot a Szaktanács is kifejezte: „Az itthonmaradottak most szó nélkül eltűnnek mindent, a bérlevonásokat is eltűrik [...] A szervezett munkásság java része a harc-téren küzd. Ennek természetes következménye, hogy az itthon maradtak ellenálló-képessége csökkent. Ezt használja ki a vállalkozók egy része, a munkások a sok igazságtalanságot nem felejtik [...] főleg, hogy a kényszerhelyzetüket használják ki...”¹¹

Ilyen körülmények között az 1914-es évben aligha volt tanácsos nyíltan szembefordulni a közhangulattal, elvárni valamiféle ellenállás szervezését, netán irányítani, felszólítani rá. Pillanatnyilag a bénultság, a tehetetlenség érzése fejezte ki az eluralkodó háborús közhangulattal való egyet nem értést.¹²

¹⁰ BOLGÁR Elek: A székesfőváros háborús közgazdasági intézkedései. *Városi Szemle*, 1916. 46–49. (A munkanélküliség 1914–1915-ös részletes adatait is tartalmazza.)

¹¹ A háború és a munkásmozgalom. *Szakszervezeti Értesítő*, 1914. november.

¹² Ez elmúlt több mint fél évszázadnyi korszak e témával foglalkozó történeti munkáinak nagy része – finoman fogalmazva – különböző hőfokokon marasztalja el az MSZDP vezetésének háború alatti tevékenységét. Nem kevés könyv, tanulmány kárhoztatja az MSZDP-t, amiért nem gátolta meg a háború kirobbanását, akár a legális működése árán is. Az utóbbi évtizedekben született munkákban árnyaltabb a kép, mégis hatnak bizonyos régi beidegződések a nagyon alapos és színvonalas munkákban is. Így például Bódy Zsombor: Szociálpolitikai és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején (*Századok*,

A kormányzati hatalom sokkal felkészültebb volt a politikai intézkedések elrendelésében, mint a háborús gazdálkodás terén. 1914. július 27-én Tisza miniszterelnök aláírásával tucatnyi rendeletet (1914:5469–5481. sz. alatt) adott ki a csendőrség igénybe vételéről, az esküdtbíróság fel függesztéséről, a posta (beleértve a postagalambokat is), a távírdai, a távbeszélő-forgalom és az útlevelkiadás korlátozásáról. Elsősorban a Felvidéken, Erdély egyes megyéiben, Kolozsvárott és Marosvásárhelyen betiltották a gyűléseket, összejöveteleket, felvonulásokat, korlátozták a sajtószabadságot, különleges eljárás alá vonták új lapok, folyóiratok esetleges megjelenítését. Ezzel szemben a kereskedelmi miniszter 1914. október 1-jei 72550/1914 sz. rendelete díjmentessé tette a politikai napilapok postai szállítását.

Az MSZDP vezetősége 1915 tavaszán erőteljes akciót indított, hogy növelje a pártsajtó előfizetőinek számát. Március közepére közel 2000 új előfizetőt szereztek a szakegyletek csak a fővárosban. A hagyományos, Petőfi-szobor előtti március 15-i népgyűlést 1915-ben a hatóság nem engedélyezte, ám a szakegyletekben tarthattak ünnepi megemlékezéseket, s ezeket a *Népszava* agitációjával kapcsolták össze.¹³ A vidéki városokban is nőtt az előfizetők száma, ahova a *Népszava* díjmentesen jutott el a címzetthez, s egy ideig a frontra is, amikor a katonák, saját kezdeményezésük eredményeként – amit a pártvezetőség igencsak felkarolt – előfizethettek rá. Egyes szakszervezetek is megküldték a lapot a fronton szolgáló szak társaiknak. A kormányzat azonban hamarosan felismerte a *Népszava* terjesztésében rejlő veszélyeket, és különböző eszközökkel – nem határozott tiltással, hiszen az elégedetlenséghez és a harci szellem esetleges gyengüléséhez vezetett volna – igyekezett gátolni a lap frontra juttatását.

1914–1915-ben nőttek a munkateljesítmények, s a háborús gazdálkodás általánossá válásával első számú szükségletté vált a munkaerő. Nem csupán a munkanélküliség szűnt meg, hanem általános munkaerőhiány lépett fel. A foglalkoztatás általánossá vált. Mindezt az 1915: XIII. tc. is fokozta: nemre, korra való tekintet nélkül mindenkit közérdekű munkára lehetett kötelezni. 1915-től a 13 évesnél idősebb gyerekek is munkába állhattak. A mezőgazdasági munkákba nemcsak a hadifoglyokat,

2005/6. 1457.) című alapos és kiváló tanulmányában feleslegesen írja, hogy a szociáldemokrácia háborúellenessége anélkül erősödött, hogy vezetése „bármilyen tényleges politikai cselekvésre szánta volna magát”, s a lojális magatartás fejében remélte a választójog bevezetését. Vajon milyen politikai cselekvésről lett volna szó? Szögezzük le: az MSZDP a kényszerhelyzetből adódóan nem várt díjazást a korabeli kormányzattól.

¹³ MMTVD 4/B. k. 108–110.

a szabadságolt hadviseltek, hanem a tanulóifjúságot is bevonták. Az általánossá vált haditermelés keretében az alkalmazott munkásokat az adott hadiüzemhez kötötték, ahol katonai szolgálati fegyelem uralkodott, s a katonai vezető parancsnok volt. Ez azt jelentette, hogy megszűnt a jövés-menés, a ki- és belépés, más szóval a munkaközvetítés intézménye. Még az önálló mesterek sem tiltakoztak az ellen, hogy beállítsák őket a hadiüzembe, hiszen így mentesülhettek a katonai szolgálat alól. Sok kisiparos (vagy az alkalmazásában álló segédje) viszont, mivel nem volt hadseregszállító, alig kerülhette el a frontszolgálatot. A munkáslétszám a hadiiparban (vas-, fém-, gép- és vegyipar, illetve a bőripar) jelentősen, 30–40 százalékkal nőtt, míg az építőiparral kapcsolatos ágazatokban (kő, fa, üveg) a felére, némely ágazatban pedig a harmadára csökkent (különösen az építőiparban).

Az elszabaduló drágaság következtében, amelyet alig követett béremelés vagy segély, már az 1916-os évben ijesztően romlott a magán- és köz-tisztviselők anyagi helyzete. Az alkalmazottak sokkal kevésbé tudták érvényesíteni érdekeiket, mint a szervezett munkásság.

A szociáldemokrata párt és a vele szorosan összefonódott szakszervezetek – felocsúdva a kezdeti sokkhatás alól – rájöttek, hogy a háborús körülmények között új utakat és formákat kell találniuk a hirtelen felduzzadt munkásság elemi érdekeinek védelmében.

A hadiállapot kihirdetésétől nagyjából 1916 fordulójáig tartott a magyarországi szakszervezetek és a szociáldemokrata párt zuhanórepülése. A háború első két évében a szakszervezeti tagság a felére csökkent, sőt 1915-ben a regisztrált szakszervezeti tagok száma alig haladta meg a 43 000-et, míg a csoportok száma az 1914-esnek mindössze az egyharmada volt. A tömeges bevonultatások következtében egyes nagy, országos szervezetek (például a Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége, a MÉMOSZ) taglétszáma minimálisra zsugorodott, szakosztályok egész sora szűnt meg. 1915-ben a legnagyobb szakszervezet – a vasas – heti járulékbévétele a felére csökkent. A szervezett munkásságnak több mint 40 százaléka hadba vonult. A vidéki szak- és pártszervezetek még súlyosabb helyzetbe kerültek, sok helyen gyakorlatilag szünetelt a szakmai-politikai, kulturális tevékenység. A kapcsolattartás egyetlen eszköze a *Népszava*, illetve a levelezés maradt. Nem is lehetett másképpen, hiszen minden bérmozgalmat és politikai gyűlést betiltottak. A háború első évében, 1915 nyaráig, a parlamentben egyetlen interpelláció sem hangzott el a munkásság helyzetéről, a Szaktanács különböző petícióit akkor egyetlen képviselő sem karolta fel. Megszűnt az MSZDP politikai együttműködése a polgári ellenzékkel.

A háborús körülmények között a szakszervezetek a bevonultak családtagjainak segítségét, a váratlanul előállt munkanélküliség okozta károk valamilyen enyhítését tartották legfontosabb feladatuknak, jóllehet már 1913-ban csaknem 700 000 koronát fizettek ki munkanélküli-segélyre. A háború első 17 hónapjában 1,9 millió korona segílyt utaltak ki.¹⁴ A szakszervezet volt az első intézmény, amely a háború első hónapjaiban a szűkölködők segítségére sietett. A duplájára nőtt segílyek folyósítására nem egy szakszervezet kölcsönt vett fel.¹⁵

Az üzemekben nagyjából 1914 decemberétől bevezetett katonai fegyelem rendkívül előnyös volt a munkaadóknak, s ezt ki is használták. Csökkentették a béreket, felemelték a munkaidőt, a többletmunkát nem fizették ki. A haditermelés érdekeire hivatkozva az elégedetlenkedő munkást a katonai parancsnokkal egyetértésben könnyen a frontra küldhették. Egyes, még nem katonai felügyelet alatt működő üzemekből munkásokat vezényeltek át az alacsonyabb bért fizető, de már katonai felügyelet alatt működő gyárakba (rekvirálás). A felügyeletet kiterjesztették a nőkre, a már vagy még nem hadköteles férfiakra. Az üzemekben a közegészségügyi előírásokkal nem sokat törődtek, iskolaköteles fiatalokat éjjeli munkára osztottak be. A katonai parancsnok általában elfogadta a munkaadó döntéseit, nehogy akadozzon a termelés vagy késsen a szállítmány. A panaszok kinyilvánítása nemcsak fegyelemsértésnek, hanem hazafiatlan hisztériakeltésnek is minősült.¹⁶

A szakszervezetek főleg azzal foglalkoztak, hogy felhívják a figyelmet az elrettentő munkakörülményekre, a munkáltatói visszaélésekre, a katonai parancsnokok kíméletlenségére. A Szaktanács és az egyes szakmai szövetségek beadványai, petíciói nem általánosságban szóltak a különféle visszaélésekről, hanem konkrétan az egyes üzemekben tapasztalható önkényeskedéseket tárták fel. Tagjaikat a háború szabta köteleességek teljesítésére kérték, s pillanatnyilag óvtak a szervezett ellenállás megnyilvánulásaitól, hiszen a katonai parancsnokok a legkisebb összebeszélést, összetartást, elégedetlenkedő kijelentést megtorolták. A kormányzathoz eljuttatott petíciókban is hivatkoztak a szervezett munkásság fegyelmezett magatartására.

Egy 1915. novemberi detektívjelentés szerint az üzemekben nem folyt olyan tevékenység, amely a háborús termelést akadályozta volna. A szakszervezetek maguk figyelmeztették a dolgozókat, hogy kötelesek betar-

¹⁴ JÁSZAI Samu: *A szakszervezetek története*. Budapest, 1925. 225.

¹⁵ *Szakszervezeti Értesítő*, 1914. november–december.

¹⁶ MALASITS Géza: Köteleességek jogok nélkül. *Szocializmus*, 1915. 486–493.

tani a törvényes előírásokat. A bérkövetelések – állapítja meg feltehetően Andréjka detektív – indokoltak, ám azokat az üzemek élére kinevezett katonai vezetők még értelmezni sem tudják, hiszen teljesen járatlanok munkásügyekben. A munkásmozgalmat kiválóan ismerő detektív azt javasolta, hogy a bérkérdéseket a munkaadók és a munkáltatók egy hatósági megbízott elnöklete alatt vitassák meg és orvosolják.¹⁷

Az 1915-ös évben – jóllehet a munkanélküliség fokozatosan megszűnt – a katonai felügyelet alatt működő üzemek munkásait további sérelmek érték. Itt nemcsak az egyes üzemek tulajdonosainak féktelen profitéhségéről volt szó, hanem arról is, hogy az egész helyzet tisztázatlan volt. Azokban az állami, kincstári üzemekben, ahol még nem volt katonai felügyelet, továbbra is az illetékes minisztériumok főhatósága érvényesült. A katonai felügyelet bevezetése viszont azt jelentette, hogy a honvédelmi miniszter jogköre ezekre a vállalatokra is kiterjedhetett. A helyzetet bonyolította a közös hadügyminiszter növekvő magyarországi illetékessége.

1915 elejére megmerevedtek a frontok. A központi hatalmak hadvezetése számára nyilvánvalóvá vált: nem érhetnek el gyors katonai sikert, ezért csakis a fegyver- és lőszergyártás folyamatossága vezethet célhoz, a hadiüzemek termelésének biztosításához viszont elengedhetetlen a munkásság nyugalmanak a megőrzése. Ezt jól tudták az osztrák szociáldemokrata politikusok és szakszervezeti vezetők. Így történt, hogy 1915 májusában egyfelől Karl Seitz és Wilhelm Ellenbogen szociáldemokrata parlamenti képviselő, másfelől báró Alexander Krobotin közös hadügyminiszter tárgyalóasztalhoz ült, hogy megvitassák az ausztriai üzemekből a szakszervezetekhez érkezett panaszokat. E kezdeti tárgyalást több követte, és 1915 júniusában felállították a munkásügyi panaszbizottságot (*Beschwerdenstelle*) Bécsben és Alsó-Ausztria nagyobb ipari városaiban. (Nagy-Berlin területén 1915 januárjától működött ilyen testület.) Ez a panaszbizottság paritásos alapon (a munkaadók és a munkavállalók részéről 3–3 tag) működött a katonai parancsnok vagy megbízott ellenőrzésével, és határozatait a megegyezés szellemében hozta, noha a döntési jogkört nem rögzítették. Ez az egyezkedő együttműködés a panaszok elbírálásában eredményes volt, és az osztrák szakszervezetek, elsősorban a vas- és fémipar vezetői, gazdag tapasztalatokra tettek szert. Így nagyon is kézenfekvő volt, hogy a magyar szakszervezetek az osztrákokhoz fordultak; korántsem valamiféle tanácstalanság vagy felkészületlenség vezette őket, amint azt néhány szakmunkában olvashatjuk.¹⁸

¹⁷ PIL 721. f. 59–69. ó. e. 1915. november 28.

¹⁸ NEVELŐ Irén: *A háború és a magyarországi munkásság 1914–1917*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. 81–82.

A magyarországi szakszervezetek így felhasználhatták osztrák kollégáik tapasztalatait. Az 1915-ös évtől a szakszervezetek beadványai, petíciói, memorandumai a honvédelmi minisztériumba kerültek, ahol az illetékesek készek voltak orvosolni a munkások sérelmeit, jól tudva, hogy a zavartalan haditermelés nem csupán a katonai fegyelmen vagy a munkaadók hatalmas nyereségén múlik. Így nem véletlen, hogy a *Népszavát* vagy a szakszervezeti sajtót az 1915-ös évben szinte elárasztották az egyes üzemekből érkező panaszok. (Jászai Samu is bevallja, hogy a honvédelmi minisztertől kapott biztatást a panaszok előterjesztésére.) Jászai Samu és Malasits Géza 1915. augusztus 24-én adta át Hazai Samu honvédelmi miniszternek *A hadfelszerelési ipar munkásainak a memorandumát*.¹⁹

A memorandum nemcsak panaszokat, sérelmeket tartalmazott, hanem a panaszbizottságok felállítását is követelte. A megbeszélésen Hazai jogosnak ismerte el a panaszokat, és a panaszbizottságok felállítása elől sem zárkózott el, de kijelentette, ezt a döntést nem egy miniszternek, hanem a kormánynak kell meghoznia. Ennek megfelelően a szociáldemokrata küldöttség még a délelőtt folyamán tárgyalt Harkányi János kereskedelemügyi miniszterrel. A miniszterek határozott ígéretet tettek a bizottság felállítására. A döntés azonban – követve a magyar hagyományokat – elhúzódott. A vasasszakszervezet november végén újabb emlékiratában sürgette az ígéretek beváltását, megjegyezve, hogy a bérmozgalmak zavargásokhoz vezethetnek. Már a fővárosi rendőrkapitány is támogatta e javaslatot. Hazai Samu december 18-i, Huszár Károly interpellációjára adott válaszában kilátásba helyezte a panaszbizottságok felállítását.²⁰

A tárgyalások folytatódtak, és az úgynevezett egyzetető bizottságokban kirajzolódott a panaszbizottságokról szóló rendelet.

A honvédelmi miniszter 18 950/1915. sz. rendelete 1916. január 17-én jelent meg és lépett életbe. A jogszabály címe: *Az üzem folytatására kötelezett vállalatoknál alkalmazott munkások szolgálati, bér- és munkaviszonyáról*. Utóbb néhány ponton kiegészítették, módosították, majd a munkásság érélyes fellépésének köszönhetően kiterjesztették a bányák, kohók munkásaira; sőt 1917 júniusában már a tisztviselőkre, 1918 januárjában pedig a kincstári üzemek munkásaira is. A rendelet szerint az üzemhez való kötöttség szolgálati viszony. Ennek értelmében a munkás

¹⁹ *Vas- és Fémmunkások Lapja*, 1915. augusztus–szeptember. 2.; *Szakszervezeti Értesítő*, 1915. szeptember; JÁSZAI Samu: i. m. 214–220.

²⁰ MMTVD 4/B. 153–155.; *Népszava*, 1915. december 18. A panaszbizottságok szerepét mértékadóan elemezte KENDE János: A magyarországi szervezett munkásság az első világháborúban. *Párttörténeti Közlemények*, 1969/1. 81–103. Rövid összefoglalót olvashatunk a panaszbizottságról Luxné idézett munkájában; legújabbban Bódy Zsombor már idézett művében különösen a munkálatok szempontjából vizsgálja.

nem változtathatja a helyét, nem vehet részt szervezkedésben. A katonai bíráskodás az üzemhez kirendelt (rekvirált) népfőlkelőkre is kiterjedt. Jogilag minden alkalmazott a katonai parancsnok joghatósága alá tartozott. A munkabér a háború előtti megállapodás szerint folyósítandó, a túlmunkáért 20 százalékos kiegészítés járt. Rögzítették a heti munkaidőt, a rendkívüli üzemszünetek díjazását, s kimondták, hogy az áthelyezés során kialakult sérelmeket orvosolni kell. Új elem volt a panaszbizottságokról rendelkező V. paragrafus. E testület hatóságilag a honvédelmi minisztérium alá tartozott. Összetétele: a honvédelmi, valamint a kereskedelmi minisztérium egy-egy képviselője, a katonai parancsnokság egy megbízottja, a munkaadók, valamint a szakszervezetek két-két képviselője. A januári rendelet szerint a panaszbizottságnak azonban csak véleményező és egyeztető hatásköre volt, s ha a békés kiegyenlítés nem sikerült, akkor a miniszter döntött. Ebben a helyzetben meglehetősen kevés vitás ügyet tisztáztak. Méhely Kálmán (a Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületeinek megbízásából) a munkaadók véleményét tolmácsolva kijelentette: abban bíztak, hogy a panaszbizottságokról szóló rendelet majd elvész a háborús rendeletek erdejében.²¹ Ez a döntési jogkörrel nem rendelkező bizottság a gyakorlatban keveset tett, és a munkások amolyan „söhivatalnak” tekintették.

A *Népszava* a panaszbizottságról kiadott rendeleteket megnyugtatónak és reménykeltőnek tartotta, mert ezáltal véget lehet vetni a munkaadók túlkapásainak, s ki fogják fizetni az elmaradt béreket.²² Fontos eredmény, hogy a nőket nem lehetett a katonai bíráskodás hatálya alá vonni. A bizottság összetétele ellen az MSZDP nem emelt kifogást, és nyomatékosan kiemelte: a hatalom elismerte a szakszervezetek tevékenységét, s ezzel döntéshozói partnerként kezelte, még ha egyelőre csak félig-meddig is. Ez a szakszervezet nagy és jelentős sikere volt. A Szaktanács a munkáltatók szervezetével azonos bánásmódot követelt, és hogy a munkáltatókat adott esetben sokkal szigorúbb, magasabb pénzbüntetéssel sújtsák. Az MSZDP követelte a panaszbizottságok felállítását a bányászok és a kincstári üzemekben foglalkoztatottak ügyeiben is.

A panaszbizottságok megalakítása természetesen különféle akadályokba ütközött. A munkáltatók nem fizették ki a túloradíjakat, igyekeztek meggátolni a kilépéseket. A Fegyver- és Gépgyár munkásai már a rendelet kibocsátása után két héttel, február 3-án nem vagy csak részben vették fel a munkát, mert elmaradt a pótdíjak folyósítása. A katonai pa-

²¹ MÉHELY Kálmán: *A munkásügyi panaszbizottságról*. Budapest, 1917. 15.

²² *Népszava*, 1916. január 19., február 8.; *Szakszervezeti Értesítő*, 1916. február.

rancsnok több bizalmit letartóztatott, s napokig a laktanyákban tartották őket. A munkások nem vették fel a munkát, amíg a jogos, a rendeletben is megszabott járandóságukat nem folyósították, és a fogva tartott munkatársaikat vissza nem irányították a munkahelyükre. Válaszul a honvédelmi miniszter újabb, február 14-i (2732/1916. HM) rendelete elismerte, hogy a jogszabályt több helyütt nem egyformán értelmezték, s ennek következtében spontán mozgalmak indultak, jóllehet – szögezze le idézett munkájában Jászai Samu – a miniszter korábbi rendelete a munkások iránti jóindulatáról tanúskodott. Az újabb rendelet felhívta a munkásság figyelmét a szélsőséges lépések súlyos következményeire, különös tekintettel a különféle megtorlási lehetőségekre. Leszögezte, hogy a katonai felügyelet alatt dolgozó munkások nem hagyhatják el önkényesen a munkahelyüket, és éjszakai munkára is kötelezhetőek. Panaszuk orvoslása csak békés úton lehetséges.

Bár a panaszbizottság az előírt összetételben még nem funkcionált, az egyeztetések a gyári-üzemi bizalmiakkal, a szakszervezetek vezetőivel megtörténtek. A rendelet megjelenése után, 1916 februárjától kezdődően a másfél éves „csönddel” szemben egyre gyakoribbá váltak az ideiglenes munkabeszüntetések, a néhány napos sztrájkok. Mindez azt bizonyítja, hogy a panaszbizottság felállításával létrejött az a törvényes forma, amely kereteket és biztosítékot nyújtott a legégetőbb szociális, munkahelyi visszasságok, sérelmek átmeneti rendezésére. Ugyanakkor a vasasszakszervezet több ízben jelezte, hogy a bizottság működése nehézkes és lassú. A jogos panaszokat bürokratikusán intézik, hiányzik a döntési hatáskör. A Vas- és Gépgyárak Országos Egyesülete központilag akadályozta a bizottságok munkáját.²³

1916 elejétől a különféle hatósági retorziók és tilalmak ellenére a munkások mind gyakrabban szüntették be a munkát. Ennek oka a rendelet be nem tartása volt. Számos üzemben sikerült jelentős béremelést, a túloradíj kifizetését elérni, drágasági pótlékokat bevezettetni. A munkabeszüntetés már kiterjedt a diósgyőri kincstári vasüzemre (itt nem volt katonai felügyelet) és a Zsil-völgyi bányákra is. A kirobbant mozgalmak során a katonaság megszállta az üzemeket és környéküket, a bizalmiakat, a hangadókat őrizetbe vették és tényleges katonai szolgálatra besorozták, de a tárgyalások során rendszerint visszaengedték őket az üzembe. A csepeli lőszergyárban július 3-án robbant ki a sztrájk. A háromnapos munkabeszüntetés közvetlenül érintette a hadvezetést,

²³ *Vas- és Fémmunkások Lapja*, 1916. május 11.

s a lőszergyártás zavartalansága érdekében erélyes intézkedéseket fogantatosítottak, még a statárium bevezetését is kilátásba helyezték. E sztrájk nyomán július 13-án Garami Ernő és Buchinger Manó négy minisztert (Sándor Jánost, Hazai Samut, Balogh Jenőt, Harkányi Jánost) keresett fel. A megbeszélésen kifejtették, hogy a panaszbizottság működése nehézkes, s fontos lenne helyben, az érintett üzemben dönteni a problémákról. Számtalan példával bizonyították, hogy az azonos rendeltetésű üzemekben eltérő a bérezés. Az embereket főleg az alacsony bérek, illetve a pótdíjak elmaradása bőszíti. A bánásmód számos helyen embertelen, a munkaadók az elemi egészségügyi előírásokat sem tartják be. Gyakoriak a bezárások, sőt a verések. A munkások érdekében fellépő bizalmiakat gyakran lecsukják vagy a frontra küldik. Az MSZDP vezetői jól tudták, hogy a háború idején – különösen a haditermeléssel összefüggő iparágakban – a sztrájkok az ország érdekeit veszélyeztethetik, de éppen ezért tartották szükségesnek a sérelmeket orvosolni. Ilyen szellemben interpellált Bródy Ernő demokrata párti képviselő. Ezeknek az eseményeknek fontos szerepük volt abban, hogy a honvédelmi miniszter július 19-én módosította a panaszbizottságokról szóló rendeletet (HM 13 609/1916). A módosítás lényege, hogy az üzem katonai parancsnokához benyújtott panaszt a panaszbizottság a helyszínen vizsgálja meg, és ott is dönt.

A módosításról a *Népszava* vezércikkének írója megállapította: mivel korábban a bizottságnak nem volt döntési joga, a profitéhes munkaadók nem törődtek a panaszokkal, s az sem véletlen, hogy a miniszterek öt hónap alatt nem éltek döntési jogukkal. Ez a helyzet megváltozik, mert ha a vitás ügyben a békés megegyezés nem sikerül, a bizottság késedelem nélkül végérvényesen dönt. Helyes, hogy a panaszbizottságokból kimaradt a katonai parancsnok megbízottja, és hogy a munkaadókat és a munkavállalókat egy-egy küldött képviseli.

A cikkíró ugyanakkor kifogásolta, hogy a bányamunkások ügyében a társpénztár megbízottja tárgyal. (Ekkor még nem volt a bányászszakszervezeteknek jóváhagyott alapszabályuk.) Azt ajánlotta, hogy a bányászokat a *Bányamunkás* című lap körül csoportosuló szervezet képviselje. Sürgette a panaszbizottság felállítását a kincstári üzemekben.

Az általános értékelés szerint: noha a rendelkezés nem szüntet meg minden sérelmet a hadiüzemekben, mindazonáltal „a szervezett munkásság elégtétellel fogadhatja szervezeti munkájának ezt az újabb vívmányát”, nagyobb bizalommal állhat az érdekeket *egyedül megvédő* szakszervezet mellé. A szervezet a nehéz időben, a mozgási szabadság hiányában igyekszik megtalálni azokat az eszközöket és módozatokat,

amelyek a leghatalmasabbakkal szemben is megvédik a munkások jogos érdekeit.²⁴

Ebben jelentett nagy segítséget Jászai Samu panaszbizottságokról szóló, közérthető módon megírt füzeté, amely számtalan példával szemléltette a problémákat. Ez a *Panaszbizottságok* című munkája hét kiadást ért meg, és eligazítást adott a szakszervezeti bizalmiaknak.

Vanczák János és Gál Benő összefoglalása szerint a panaszbizottságok 1916. július és 1916. december 31. között, alig féléves tevékenységük során tárgyalt 628 ügynek több mint a fele a vas- és fémiparból származott, 95 pedig a bányászatból. Az egyéni és a kollektív panaszok kétharmad részét jogosnak ismerték el.²⁵ Ladányi Jenő és Szerényi József munkájukban az 1916. július 19.–1917. december 31. közötti időről megállapították, hogy 152 gyár 1151 ügyét tárgyalták. Ebből 270-et elutasítottak, teljesült 541, tárgytalanná vált 270, továbbá 70 sorsa kideríthetetlen. A döntések 70 százaléka a munkásoknak kedvezett.²⁶ (Természetesen nem minden szakmában volt ez így. A famunkások például csak mint „sóhivatalt” emlegették a panaszbizottságot.) Nem véletlen, hogy 1915 végéig, vagyis a panaszbizottságok életre hívásáig még tovább csökkent a szervezett munkások száma (43 381), 1916 végén viszont már 55 388 volt, vagyis valamivel több, mint 1914 végén, és 1917-ben pedig meghaladta a 220 000-et. Ez a panaszbizottságok tevékenységének volt köszönhető. A munkást a munkahelyén nem érthette méltánytalanság. Nehéz lenne számszerűleg kimutatni, hogy a panaszbizottságoknak mekkora szerepük volt a bérek növelésében. A munkakörülmények is érzékelhetően javultak. A hatóságoknak nem sikerült megsemmisíteniük a szakszervezeteket, sőt, éppen ellenkezőleg, a panaszbizottságok sikeres működése felrázta a szakszervezetek megfáradt, megsebzett tagságát, és új, eddig szervezetlen munkástömegek kerültek a vonzáskörükbe. A panaszbizottság mintegy levezette a munkahelyi és a bérfezültségeket, a szakszervezet pedig a kulturális és a nevelőmunkára fordíthatta figyelmét. A párt és a szakszervezet vezetői mind rendszeresebben tartottak előadásokat például a nőkérdésről, a nők munkahelyi körülményeiről.

A háborús körülményeket elemezve Rónai Zoltán megállapította, hogy a panaszbizottságok jelentősen enyhítettek a háborús munkakénysze-

²⁴ *Népszava*, 1916. július 21.

²⁵ VANCZÁK János: „Sóhivatal” vagy becsüljük meg a szakszervezetek háborús tevékenységét. *Népszava*, Budapest, 1917. 13–14.; GÁL Benő: *A szakszervezetek működése a háború idején*. *Népszava*, Budapest, 1921. 12.

²⁶ SZTERÉNYI József–LADÁNYI Jenő: i. m. 85.

ren.²⁷ A munkálatók kénytelenek voltak tudomásul venni a számukra nem kedvező döntéseket, hisz az államhatalom fő szempontja a háborús termelés folyamatosságának biztosítása volt.

1916-ban a haditermelésben foglalkoztatottak tömegesen felismerték fontosságukat. A munkanélküliségtől nem kellett rettegniük, és immár nem fenyegethették meg őket a frontra küldéssel sem. Mindez rontotta a háborús katonai fegyelmezés eszközeinek hatékonyságát. 1916/17 fordulóján megkezdődött a nélkülözhetetlen szakmunkások visszairányítása a frontról, s ezt az intézkedést hamarosan a bányászokra is kiterjesztették.

Malasits Géza azt javasolta, hogy a munkásfelvételek, de különösen az elbocsátások ügyében csak a bizottság hozzájárulásával lehessen dönteni. Ha ilyen hatásköre lenne a testületnek, akkor a munkásság is könnyebben barátkozna meg a kötelező egyeztető és döntőbizottságok eszméjével.²⁸

A változásokat természetesen a munkálatók is érezték. 1917 végén több fővárosi gépgyár vezetősége azt javasolta, hogy szüntessék meg a katonai felügyelet. A panaszbizottságról szóló rendelet értelmében ugyanis a katonai biztosok egyezkedésre kényszerültek a munkavállalókkal, s ez a gyári organizmus egész rendjét és tekintélyét veszélyeztette. A sorozatos béremelések több vállalatnál megrendítették a pénzügyi alapokat. Ennél is jelentősebb azonban, hogy „a munkásság szervezeteinek a munkaadó szervezetekkel egyenjogú felekként való tárgyalása és a szakszervezeti vezetőknek a főhatóságokkal való közvetlen érintkezése azok tekintélyét és befolyását nagyon emelte: komoly társadalmi és politikai faktorok lettek”.²⁹

Kísérlet a nemzetközi kapcsolatok felvételére

1914 augusztusában a szociáldemokrata pártok nemzetközi kapcsolatai megszakadtak, illetve országuknak a háborúban játszott szerepe szerint alakultak. Nagyjából hármas tagolódás (antant, központi hatalmak, semleges országok pártjai) történt, ugyanakkor az 1914 előtti ideológiához vagy politikai taktikához köthető különböző irányzatok is fennmaradtak. Belgium német lerohanása a Nemzetközi Szocialista Iroda

²⁷ RÓNAI Zoltán: Az ipari munka háborús rendje. *Munkásügyi Szemle*, 1916/11–12.

²⁸ MALASITS Géza: A Munkásügyi Panaszbizottságok. *Szocializmus*, 1917. december, 23–30.

²⁹ SZTERÉNYI József–LADÁNYI Jenő: i. m. 165–167.

működését is több hónapra megbénította, s Camille Huysmans csak 1914 decemberében értesítette az MSZDP vezetőségét, hogy az irodát a semleges Hollandia fővárosába, Hágába helyezték át. Nemcsak a közvetlen személyi kapcsolat szűnt meg az irodával, hanem a levelezés is hónapokig szünetelt.

A háború első heteiben, hónapjaiban a magyar szociáldemokraták még az osztrák és a német testvérpárttal sem tudták rendszeresen tartani a kapcsolatot. A tájékozódást megnehezítette – s ez már nem pusztán az első időszakra vonatkozott –, hogy az antantországokkal a postai forgalom is megszakadt, és az ottani lapok általában nem vagy csak a semleges országokon keresztül juthattak el a Monarchiába. Az angol vagy a francia lapok svájci vagy skandináv közvetítéssel érkeztek a központi hatalmak pártjaihoz, és viszont. A *Népszava* e korlátozott lehetőségek között rövid, kommentár nélküli híreket közölt az egyes testvérpártok megnyilatkozásaiból.

Az első kísérletet a megszakadt kapcsolatok felélesztésére a semleges országok pártjai közül a svájci és az olasz képviselői tették. Azt javasolták, hogy a semleges országok szocialista pártjai szólítsák fel kormányukat: indítsanak diplomáciai akciót a hadműveletek felfüggesztése és a béketárgyalások megkezdése érdekében. Az 1914. szeptember 27-i Luganóban tartott értekezletről beszámolt a *Népszava*.

A parlamenti képviselettel nem rendelkező MSZDP-nek annyiban egyszerűbb volt a helyzete, hogy hivatalosan nem kellett a hadihitelekről szavaznia, hanem – amint ez a fentiekből is kiderült – beérhette azzal, hogy az állampolgári kötelezettségek teljesítésére hívott föl, amit a tagság, a szervezett munkásság kényszeredetten tudomásul vett. Eltérő koncepció, álláspont nem manifesztálódott. A hadüzenet, a mozgósítás napjaiban nem alakult ki vita a tennivalókról, és a későbbiekben sem formálódott a pártvezetőség felfogásától, politikájától eltérő markáns irányzat vagy csoport. Ezt a helyzetet az is magyarázza, hogy az MSZDP – eltérően más, akár szövetséges, akár ellenséges országok pártjaitól – nem mártózott meg a háborút, a kormányt támogató „honvédők” mély vizében. Nagyjából egységesnek mutatkozott – természetesen nem a véleményeket, hanem elsősorban a szervezett fellépést tekintve.

A *Népszava* – már csak a hagyományok miatt is – a német szociáldemokrácia szereplését, elvi-gyakorlati állásfoglalásait részletezte leginkább. Ezen belül megkülönböztetett figyelmet szentelt Karl Kautsky nyilatkozatainak vagy írásainak. Elvi állásfoglalásnak is értékelhető, amikor a lap közzétette Kautsky, Hugo Haase, Eduard Bernstein annexiók elleni nyilatkozatát, amely a semlegesség tiszteletben tartását is nyomaté-

kosította. Bár a szerkesztőség a nyilatkozathoz nem fűzött kommentárt, de hármójuk állásfoglalására a későbbiekben is többször hivatkozott.³⁰

A lap közölte Bernsteinnek a hadihitelek megszavazásával kapcsolatos dilemmáját: Németország a nyugati fronton támadó háborút folytat, ám keleten pillanatnyilag védekezik.³¹ Mi a helyes álláspont? Amikor Karl Liebknecht december 2-án nemet mondott a hadihitelekre, a tény a magyar párt lapja tárgyyszerűen ismertette, majd néhány nappal később – ugyancsak kommentár nélkül – közölte az *Arbeiter Zeitung* berlini tudósítójának a pártfegyelemről szóló írását.³² A német cikk írója rombolásnak nevezte Liebknecht nemjét, amely, úgymond, veszélyezteti a német munkásmozgalom fegyelmét és egységét. Az adott körülmények között a vitát el kell halasztani, és engedni kell, hogy a többség akarata érvényesüljön. A cikkíró a háborús német kormányzat szája íze szerint jelezte, hogy a Birodalmi Gyűlés képviselői – akik a német nép egyharmadát képviselték – elszántan és eltökélten harcolnak az első célért, a háború megnyeréséért.

A háborút félreérthetetlenül dicsőítő cikk mellett a *Népszava* három folytatásban megjelentette Kautskynak a *Die Neue Zeit*ben publikált tanulmányát *A munkanélküliség és a háború* címmel; ez inkább megfelelt a MSZDP felfogásának.³³

A magyar pártlap 1915 februárjában visszatért Liebknecht ügyére. A hónap elején ismertette a parlamenti frakció elítélő határozatát a pártfegyelem megsértése miatt, amiről majd a kongresszus dönt. Liebknecht elítélését már kevesebben szavazták meg, „a megtévesztő hírek terjesztésének” a vádját pedig csak a frakció szélsőséges, „honvédő” tagjai támogatták. A lap kommentárja: „...a számok mutatják, hogy Liebknecht nem áll annyira elszigetelten, még a birodalmi gyűlési frakcióban sem, mint ezt némely jelek és híresztelések mutatták”.³⁴

A *Népszava* február-márciusban többször is kivonatot közölt egyes német szociáldemokraták beszédeiből. Így például ismertette Wilhelm Heinéét, aki a császári Németország háborúját igazi népi háborúként értékelte. Bár a lap ritkán mondott véleményt más pártokról, most mégis hozzátette: „Heine beszédének elolvasása után az a párt, amelyet Heine maga előtt lát, nem az osztályharc alapján álló szociáldemokrata párt, a vagyontalan munkások pártja, hanem egy demokratikus polgári párt,

³⁰ *Népszava*, 1914. november 30.

³¹ Uo. december 2.

³² A német hadikölcsön és Liebknecht elvtárs magatartása. Uo. december 8.

³³ Uo. december 6., 8., 10.

³⁴ Uo. 1915. február 4., 18.

amely szociálpolitikai követelések megvalósítására törekszik.” R. Jäckel Reichstag-képviselő, a textilmunkások szakszervezetének egyik vezetője kijelentette: a német pártban kevesen értenek egyet akár Liebknechtel, akár Heinével. Jäckel szerint a munkásság nagy része egyformán német és szocialista, ezért a kettőt nem szerencsés rangsorolni vagy szembeállítani egymással. A szerkesztőség szerint Jäckel felfogása az, „amit a német tömegek a háborúval szemben a szociáldemokrata párt magatartására nézve helyesnek ítélnék”.³⁵

A háború 1914 őszére ígért végének „elmaradása”, az óriási emberáldozat, a romló közélet, a háborús gazdálkodásra történő áttérés, valamint az európai országokban erősödő háborúellenes hangulat a Monarchia szociáldemokrata pártjait is arra készítette, hogy más testvérpártokhoz hasonlóan keressék a kapcsolatfelvétel lehetőségét. Az első lépés az 1914. december 2–3-i bécsi értekezleten történt meg az osztrák, a cseh, a magyar párt és szakszervezet képviselőinek részvételével. Az MSZDP-t Buchinger Manó, Garami Ernő, Weltner Jakab, a szakszervezeteket Czédli István, Gogolya György, Vanczák János képviselte.³⁶ A horvátországi szociáldemokraták jelezték, hogy elfogadják a határozatot, míg a bosnyák-hercegovinai párt az ostromállapottal indokolta távolmaradását. A bizalmas jellegű találkozón elhatározták, hogy a koppenhágai értekezleten – amelyre feltehetően nem is kaptak meghívást – nem vesznek részt, mert ott a semleges országok pártjai fognak tanácskozni. Ugyanakkor a magyarországi párt 2000 koronát szavazott meg a román párt semlegességi politikájának a támogatására. Bármennyire is érthető volt a háború befejezése iránti növekvő tömegigény, mégis – tekintettel a Monarchia kedvezőtlen hadi helyzetére – az értekezlet résztvevői nem tartották időszerűnek a nagyobb arányú békekezdeményezéseket, mert a gyengeség látszatát keltenék velük – írja a rendőrségi jelentés.³⁷

A semleges országok szociáldemokrata pártjai 1915. január 16–17-én Koppenhágában tartottak konferenciát.³⁸ Ennek kapcsán a *Népszava* szerkesztőségi cikket közölt a békéről:³⁹ üdvözölte a konferencia összehívását, mert úgy látta, hogy a béke megteremtésében döntő szerepet

³⁵ Heine–Jäckel–Liebknecht a német szociáldemokrata párt belső életéről. Uo. március 14.

³⁶ Megjegyzendő, hogy az iratait gondosan és aprólékosan kezelő Buchinger különböző memoárjaiban erről az értekezletről nem tesz említést.

³⁷ MMTVD 4/B. k. 66–67.

³⁸ A háború kitörése után, 1914. szeptember 27-én Luganóban, majd a Koppenhágában tartott értekezletről és e témakörrel lásd JEMNITZ János: *A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben 1914–1917*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

³⁹ *Népszava*, 1915. január 15., 18.

játszhatnak a munkásság nemzetközi szocialista szervezetei, a különféle pacifista szervezetek és az egyházak. A Monarchia külpolitikáját meglehetősen egyoldalúan úgy értékelte, hogy az adott államkereteket igyekszik konzerválni és megtartani, míg az antanthatalmak hódításra törekednek. Belgium lerohanásáról, a francia területek megszállásáról, Szerbia megtámadásáról nem esett szó.

Ez a központi hatalmak háborús felelősségét elhallgató és mentető cikk nemcsak a kormányzati sajtófigyelésnek szólt, hanem egyoldalúan csak az antantországokat tette a háború okozójává. Ugyanakkor kívánatosnak és követendőnek tartotta a tárgyalások elkezdését a háború befejezéséről, lényegében a háború előtti állapotok visszaállítása alapján.

Visszatérve a semleges országok (skandináv, holland) pártjainak koppenhágai konferenciájára, az a tőkés országok (valamennyi hadviselő fél) világművelői és fegyverkezési versenyére hárította a felelősséget a háborúért, és felszólította a Hágába áthelyezett Nemzetközi Irodát a békekezdeményezésekre. A határozat tartózkodott bármely ország szocialista pártjának elítélésétől, ám tiltakozott Belgium semlegességének megsértése ellen.

Az antantországok szocialista pártjainak 1915. február 14-i londoni tanácskozásán az angol és a francia „honvédők” (például Guesde, Henderson) álláspontja dominált, akik kizárólag a német imperializmus ellen kívánták egyesíteni az erőket. Szerintük a legközelebbi cél: Belgium felszabadítása és kárpótlása, a lengyel önrendelkezés szavatolása, az elzásziak és a Balkán népei önrendelkezésének biztosítása. A háborúellenes angol, francia, orosz szocialisták már a konferencián és azt követően is kifogásolták a „honvédők” egyoldalú, csak a központi hatalmakat elítélő álláspontját. Érthető, hogy a magyar párt lapja például szívesen ismertette a londoni „többségiek” szembenően egyoldalú felfogásának pacifista szellemű bírálatát.

A londoni értekezletre válaszul tartották meg 1915. április 12–13-án Bécsben, az *Arbeiter Zeitung* szerkesztőségi tanácstermében a központi hatalmak szociáldemokrata pártjainak konferenciáját. A német párt vezetéséből többek közt Philipp Scheidemann, Friedrich Ebert, Hugo Haase vett részt, az osztrákokat Victor Adler, Wilhelm Ellenbogen, Friedrich Austerlitz képviselte, míg a magyarországi párt részéről Buchinger, Garami, Kunfi jelent meg.

A három párt elfogadott egy általános jellegű nyilatkozatot.⁴⁰ A nyilatkozat szerint minden ország elidegeníthetetlen joga függetlenségének

⁴⁰ Jellemző a korabeli magyarországi sajtószabadságra, hogy a nyilatkozatot – amelyet az osztrák és a német pártlapok szabadon és hiánytalanul közölhettek – a *Népszava* április 20-i számában ismertette, s

és önállóságának megvédelmezése. (Ezt bizonyára Belgiumban is értették.) A szörnyű háború az egész lakosságot, de különösen a proletariátust mérhetetlen szenvedésekbe és megpróbáltatásokba taszította. „Természetes, hogy ily körülmények között minden országban nemcsak a hadviselő, hanem a semleges államokban is növekvőben van a békevágy, és mindenütt egyformán áhítozzák, hogy a háború befejeződjék.” (Ezt a mondatot törölte a cenzúra a *Népszavából*.) E változás konstatálása már fontos eltérést jelez a bő negyedévvvel korábban elfogadott döntéstől, amely a béke utáni vágyat még a gyöngeség jelének tartotta. A békevágy és a nemzeti lét fenntartása – szólt az állásfoglalás – egymást kölcsönösen feltételezik. A béke nem jelentheti egyetlen nép megalázását sem (ez minden bizonnyal Szerbiára is vonatkozott). Ez a nyilatkozat is követelte a nemzetközi döntőbíráskodást; az állami nemzetközi szerződések demokratikus ellenőrzését; a fegyverkezés egyenletes csökkentését; valamennyi nép önrendelkezési jogának elismerését. Az értekezleten kimondták azt is, hogy a háború nem akadályozhatja meg a szociáldemokrata pártok kapcsolatainak fenntartását, az intézmények működését. Megállapodtak abban, hogy a magyar pártot kéri fel a Nemzetközi Irodával való kapcsolatfelvétel előmozdítására. Ez ügyben 1915. július 9-én Bécsből levelet küldtek a Nemzetközi Szocialista Irodának Hágába, amelyet Garbai Sándor és Buchinger Manó írt alá.⁴¹ Fő mondanivalója az, hogy újjá kell éleszteni a nemzetközi kapcsolatokat. A békülékeny hangú szöveg írói nem a felelősöket keresték, noha elismerték, hogy mindkét háborús fél szociáldemokratái súlyos hibákat követtek el, ám az egymásra mutogatás további folytatása csak ronthat a kialakult szomorú helyzeten. Mivel – s itt van az álláspont gyengéje – a hadi helyzet a központi hatalmak számára kedvezően alakult, meg lehet kezdeni a békéért való küzdelmet, hisz „ma már nincsen veszélyeztetett területünk, állami létünket és függetlenségünket legkisebb mértékben fenyegeti ellenséges invázió [...] a mi pártunknak nincsenek imperialisztikus, annál kevésbé annexiós törekvései”. Bár szervezett békemozgalom nincs, de vannak erős béketörekvések – szögezték le a levél írói és több konkrét példával illusztrálták a különféle francia szervezetek háborúellenes megnyilvánulásait, és a hasonló angliai esetekre is hivatkoztak, külön hangsúlyozva MacDonald és a Független Munkáspárt szerepét.

ebből a cenzúra több fontos sort törölt. Ellenben a szűkebb körben terjesztett *Typographia* 1915. május 7-i száma a nyilatkozatot teljes terjedelmében megjelentette. (MMTVD 4/B. k. 76–78.)

⁴¹ A német nyelvű levelet a rendőrség megszerezte, és a belügyminiszterhez felterjesztette. Uo. 127–129.

Záróakkordként felelősséggel megállapították: „A hadban álló államok szociáldemokrata pártjai ne egymástól várják a békeakció megcsinálását. Külön-külön ismét gyengék, de együtt véve talán elég erősek leszünk.” Kezdeményezték, hogy a Titkárság tegyen lépéseket az Iroda választott tagjainak az összehívására.

Természetesen a levél szerzői sem várták az antant szocialistáinak egyetértő támogatását – hisz a német csapatok igencsak beásták magukat, de Párizst elfoglalni nem tudták –, ezt a kontaktuskeresést mégis az első, hivatalos lépésként fogadhatták Hágában.

Két héttel később, a háború egyéves évfordulóján látott napvilágot a magyarországi nőmunkásoknak a német birodalmi gyűlés szociáldemokrata frakciójához szóló nyílt felhívása.⁴² Eszerint elérkezett az idő, hogy a központi hatalmak – jogos érdekeik sérelme nélkül – lépéseket tegyenek a háború befejezése érdekében. Amíg a német csapatok idegen területeken állomásoznak, ilyen kezdeményezést a túloldalról aligha várhatnak, hacsak nem osztoznak a háborús vereség következményeiben. Elérkezett az idő, hogy a központi hatalmak kormányait emlékeztessék a háború kezdetén elhangzott kijelentésekre, miszerint nem akarnak hódító háborút. A német parlamenti frakció ebben a szellemben járjon el a kormányánál. Ennek nyomán megindítható a békemozgalom a munkásság körében.

A nőmunkások közgyűlésén természetesen a pártvezetőség fentebb idézett levelének ismeretében fogalmazták meg a határozatot. Ez már konkrét és határozottabb felszólítás volt, s kilátásba is helyezte a háborúellenes mozgalom megszervezését.

Jóllehet az MSZDP-t hivatalosan nem hívták meg az 1915. szeptemberi zimmerwaldi értekezletre,⁴³ és a magyar pártot még magánemberként sem képviselte senki, mégis tárgyyszerűen nyilatkozott a konferenciáról. Míg a német és az osztrák párt elítélte és egységbontással vádolta a résztvevőket, addig a magyar fontos fordulópontként értékelte az elfogadott határozatot (amelyet ismert okokból nem közölhetett), s reményét fejezte ki, hogy a szocialisták egy része elodázhatatlan köteleességnek tartja „mindent megtenni a mielőbbi béke érdekében”.⁴⁴

A zimmerwaldi értekezlettel egyidőben, szeptember 5-én tartották meg a bizalmiaknak, a párt tartóoszlopainak a háború alatti első értekezle-

⁴² *Nőmunkás*, 1915. augusztus 1.

⁴³ A zimmerwaldi konferenciát 1915. szeptember 5–8. között tartották, amelyen 38 küldött vett részt. A határozat a háborút imperialistának minősítette, s az annexió nélküli béke álláspontját képviselte.

⁴⁴ MMTVD 4/B. k. 140–141.

tét. A szociáldemokrata pártvezetőség már március 28-ra össze akarta hívni őket nyilvános országos gyűlésre. (A *Népszava* többször is felhívást tett közzé ez ügyben.) A főkapitány az értekezlet engedélyezését megtagadta, s a pártvezetőség a belügyminiszternél megfellebbezte a határozatát. A beadványban hangsúlyozták, hogy nem politikai jellegű értekezletet kívánnak tartani, hanem a szociális körülmények, a közélet, a munkaviszonyok kérdéseit vitatnék meg éppen a háború érdekeire való tekintettel.⁴⁵

A belügyminisztérium elutasította a fellebbezést. Végül is az értekezletet hat hónappal később, szeptember 5-én tartották meg. Az egynapos megbeszélésen több mint 150 bizalmi vett részt, akik Buchinger beszámolóját meghallgatva határozatot fogadtak el a külpolitikai helyzetről. A határozat – melynek nyilvánosságra hozatalát a belügyminiszter megtagadta, s csak Garami ismertette egy tanulmányában – megállapította, hogy Magyarország népe már elérte az áldozatvállalás maximumát, s megdöbbenéssel konstataulta, hogy egyre nagyobb mértékben sorozzák be az idősebb és fiatalabb korosztályokat.

A bizalmi testület úgy döntött, hogy erőteljes szervezőmunkát kell indítani a nők és az ifjúság körében. A legfontosabb kezdeményezés azonban a béke érdekében történt. A bizalmi testület határozata szerint: „...mérlegelve a hadügyi és a külügyi helyzetet [...] a Szociáldemokrata Pártnak [...] már most elengedhetetlen kötelessége a békemozgalmat a lehetőség módja szerint megkezdeni”. Az elfogadott békemanifesztum megállapította, hogy a békekezdeményezés – éppen a központi hatalmak számára előnyös hadi helyzet következtében – nem keltené a gyengeség látszatát. A dokumentum hangsúlyozta a nemzetközi szocialista kongresszus összehívásának szükségességét, ám ezt a francia és a német párt álláspontjától tette függővé.

A határozat szellemében került sor Buchinger és Garami berlini és hágai útjára 1916. január 10–21. között.⁴⁶ A két városban nem egyszerűen udvariasan fogadták őket, de látogatásukat reménykeltő kezdeményezésként értékelték. Különösen Kautsky fejezte ki örömét. Ő a magyar pártot tartotta a legalkalmasabbnak a két szembenálló fél közötti köz-

⁴⁵ *Népszava*, 1915. március 24.

⁴⁶ A berlini és hágai utazás fontosabb forrásai megtalálhatók: MMTVD 4/B. 174–178.; BUCHINGER Manó: *Tanúvallomás*. Budapest, 1936. 15–25. (Az emlékiratban Buchinger döntően az utazás alkalmából készített vázlatára támaszkodott.) GARAMI Ernő: Feljegyzések és megjegyzések az útról. *Népszava*, 1916. január 28., 30.; bővebben: KENDE János: Adalékok az MSZDP nemzetközi kapcsolatainak alakulásához (1914–1917). *Párttörténeti Közlemények*, 1964/2. 111–127.; VARGA Lajos: *Garami Ernő. Politikai életrajz*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1996. 157–159.

vetítői szerepre. Kautsky jól ismerte Garami álláspontját a *Die Neue Zeit*nek felajánlott tanulmányából, amelyet végül is nem közölhettek. Abból világosan kiderült, hogy a magyar szociáldemokraták elutasították a német többségiek álláspontját, s nem az Ebert vezetete pártvezetőséggel, hanem a Bernstein–Kautsky–Haase-csoporttal értettek egyet, „akik kijelentették, hogy a továbbiakért nem hajlandók a párton belül a felelősséget viselni”.⁴⁷

Buchinger ugyanakkor fontosnak tartotta feljegyezni: Ebert és Müller is lehetségesnek tartja a hadihitelek elutasítását, de helyzetüket megnehezíti, hogy a francia és az angol szocialisták minduntalan a németek legyőzését emlegetik. Ha a hadi helyzet a német hadsereg számára kedvezőtlenül alakul, a párt parlamenti szereplése is bonyolulttá válik. A német párt vezetői szerint a francia pártot irányító Guesde és Sembat lehetetlenné teszi a kapcsolatok felvételét.

Az utazás Berlinből Hágába meglehetősen viszontagságos, néhol megalázó volt. Ám Huysmans, az iroda főtikára őszinte örömmel fogadta Buchingert és Garamit. Részletesen elmagyarázta nekik tevékenységének nehézségeit. Jaurès szavaira emlékezett, aki figyelmeztette: mindig meg kell őriznie semlegességét valamennyi párttal szemben.

Hágában is megerősítették, hogy Ebert és Scheidemann szerették volna felvenni a kapcsolatot a franciákkal és a belgákkal, de ez a kezdeményezés nem lehet eredményes mindaddig, amíg a hadi helyzet meg nem változik. Buchinger emlékei szerint Huysmans biztosra vette, hogy a hadi helyzet az angolok javára billen.

Buchingerék szomorúan érkeztek haza. A helyzetet kilátástalannak vélték, s a „durchhalten” magatartás tűnt pillanatnyilag lehetségesnek. Felsejlett, hogy „a háborúból csak nagy megrázkódtatások és katasztrófák útján lehet majd kijutni” – tette hozzá Buchinger már húszéves távlatból.⁴⁸

A magyarországi helyzetről szólva és a németek iránti megértést is közvetítve, Garami a Nemzetközi Iroda egyes tagjainak megemlítette, hogy nem lehet valamiféle általános sztrájkot szervezni. Véleménye szerint a hangulat egyre lehangoltabb és nő a békevágy, ráadásul gyorsítani kellene a békemozgalmat a háború mielőbbi befejezéséért. Bizonyos jelek szerint a németek megtagadják a hadihitelek további megszavazását. Hangoztatta, hogy a németek sem akarnak igazságtalan békét. A magyar párt és Garami álláspontja az volt, hogy meg kell kezdeni az annexiók

⁴⁷ BUCHINGER Manó: i. m. 21.

⁴⁸ Uo. 25.

nélküli, megegyezéssel béke megteremtésének előkészületeit. Mivel az MSZDP már korábban is elítélte a Szerbia elleni gazdasági háborút, a hágai tárgyaláson megbízták a magyar pártot, hogy tegyen lépéseket a szerbek érdekében, s erről Garami tárgyaljon Bécsben.

Elemzések a háborúról és következményeiről

A háború első két évében az MSZDP nem folytathatta legfontosabb politikai tevékenységét: a demokratikus választójogért vívott több évtizedes küzdelmet. Politikai rendezvények nem voltak, az országgyűlés nem vagy csak ritkán ülésezett 1914–1915-ben. A háborús körülmények között a baloldali sajtó a hadi helyzettel, az ellátással, az életkörülményekkel foglalkozott. E fő tematika mellett már 1914 végétől félfénken hangot kapott a háború okozta fájdalom, az öldöklés embertelensége, a kiűtkérés. Mindez nyomon követhető 1914 végétől a *Népszavában*.

Mindemellett 1914–1915 fordulóján a lap hasábjain is napvilágot láttak olyan elméleti jellegű írások, amelyek a háborúval és a háború után várható általános gazdasági, politikai helyzet kérdéseivel foglalkoztak. A napilap jellegénél fogva nem vállalkozhatott nagyobb elméleti jellegű írások közreadására. Ezt a tevékenységet hátráltatta az is, hogy az MSZDP elméleti folyóirata, a *Szocializmus*, 1914 augusztusa és 1915 májusa között nem jelent meg. E nyolc hónapnyi szünet után is csak kisebb terjedelemben, és a korábbi évi 12 szám helyett csak kéthavonként jelentkezhett. Ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy az első háborús év őszén, kora telén a magyarországi szocialista, szociáldemokrata teoretikusok, közgazdászok, publicisták a háborúval kapcsolatos elemzéseiket a *Husadik Század* hasábjain publikálták polgári radikális szemléletű társaikkal egyetemben. (A szerzők: Varga Jenő, Rónai Zoltán, Halasi Béla, Farkas Geiza, Vágó József és mások.) Erre az első jelentkezésre a *Husadik Század* 1914. decemberi, úgynevezett háborús számában került sor. A különféle témájú cikkek elé Szabó Ervin írt bevezetőt *A háború és a gazdasági élet* címmel.⁴⁹

A Szabó Ervinről írt, immár több polcot megtöltő munkák ezt az írását nem elemzik. Szabó mintegy meghatározta benne több szerzőtársa írá-

⁴⁹ *Husadik Század*, 1914. II. k. 177–183. – Litván György impozáns Szabó Ervin-monográfiájának 202–203. oldalán szerkesztői tevékenységét emeli ki. (*Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993.) Márpedig ez a szerkesztői bevezetés egyben előzetes vázlata a *Gazdasági szervezet és háború* sokszor idézett és elemzett tanulmányának.

sának a mottóját: *salus belli suprema lex*. A szerzők tudásuk legjavát a háborús győzelemért vívott nagy küzdelemnek szentelik akkor is, amikor kritikát gyakorolnak az egyes kormányzati intézkedések és baklövések felett – állapította meg. Az eléggé egyértelműen háborús szellemű ajánlás mellett Szabó Ervin úgy vélte, hogy a várható gazdasági veszteség nem lesz olyan katasztrofális, amint ezt a pacifista prognózisok állítják. Szerinte a háborús közgazdaság bajai nem specifikusak, azoknak lényege a békés gazdaságban gyökeredzik. Az államnak még békeidőben is be kell avatkoznia a gazdasági folyamatokba, háborúban pedig ez elkerülhetetlen, hiszen a hadsereg ellátása érdekében szabályozni kell a szabad versenyt. A háborúban a győzelem érdeke parancsol. „A háború egy nemzet összes, nemcsak katonai, hanem gazdasági, szellemi és erkölcsi erőinek összefoglalása, és egyetlen pontra irányítása: a háború célját – a győzelmet – veszélyezteti, ha ebben a koncentrikus erőlködésben bármiféle elhajlás, bármilyen részletérdek érvényesül.” (Ez a megfogalmazás akár az antimilitaristáknak, a pacifistáknak is szólhatott.) Bármilyen fontos is a személyes bátorság a harcmezőn, a modern háborúban a győzelmet a technika, a főszerelés, az utánpótlás zavartalansága biztosítja. Mivel a Monarchia külföldi kölcsönökre, hitelekre nem számíthat, „egyetlen hitelforrása saját alattvalóinak gazdasági ereje és készenléte”. Olyan országokban, ahol általános hadkötelezettség van, a háború eleve népháború.

A győzelemhez azonban a nép lelkesedése, győzni akarása mellett – tette hozzá – elsősorban felszerelés és pénz, pénz, pénz kell, és a gazdasági élet új (háborús) rendje. Az egységes közakarat érvényesítéséhez pedig közhatalmi eszközökkel vissza kell szorítani az önző, egyéni vagy csoportérdekeket szolgáló és védő megnyilvánulásokat. Ez az engedmény, amely igencsak egybecsengett a *Népszava* egyes háborús cikkeivel, a felfokozott „hazaffyas” légkörben a folyóirat megőrzése, megjelentetése érdekében is történhetett. Szabó pozícióját ugyanakkor egyértelművé tette az a megjegyzése, hogy elemzéseik a háború győzelmes befejezését szolgálják.

1914 őszi–telén Szabó Ervin hasonló szellemben készítette el *A háború és a városok* című alig vagy kevésbé idézett munkáját.⁵⁰ E rövid, háromnegyed ívnyi tanulmányában a hadba vonulás, a mozgósítás társadalmi méretű mozgásait a kényszerű gazdasági folyamatokkal összefüggésben vizsgálta, és a háború utáni időszakra vonatkozó prognózist is felállított.

A háború hatodik hónapjában megállapította, hogy az ijedelem 1914 augusztusában sokkal nagyobb volt az indokoltnál, mert „a háború té-

⁵⁰ SZABÓ ERVIN: A háború és a városok. *Városi Szemle*, 1915. 1–16.

nye viszonylag kevesebb gazdasági kárt okoz, mint a lelkek és az elmék készületlensége”. A gazdaság helyzete a háború viszonyai között föltöbb kedvező, nemcsak a hadiüzemek működnek feszített tempóban, hanem a hátsországiak termelési részvétele is példátlan méreteket öltött. „...A háború ma (1915. január) valóban népháború, a mai hadsereg a fölfegyverzett nemzet [...] hisz maguk, kik egész Európában igaz vagy képzelt nemzeti érdekekért állnak a hadban, adnak kenyeret az otthon maradottaknak.” Szerinte a háború az ipart, a kereskedelmet s az ott foglalkoztatottakat kedvezőtlenebbül érinti, mint a mezőgazdaságot, amely a háborús válságot könnyebben viseli el: a mezőgazdaság értékesítési lehetőségei szinte korlátlanok, hisz Németország korábbi piacai bezárultak. Kedvezőnek ítélte a mezőgazdasági lakosság élelmiszer-alapanyagokkal való ellátottságát. (Még nem számolt a rekvirálással, a fejadaggal stb.) Statisztikai adatokra építve úgy ítélte meg, hogy az iparban, a kereskedelemben foglalkoztatottakat nagyobb arányban vonultatták be, mint a mezőgazdasági népességet.

Ami pedig a háború utáni időt illeti, a város elmondhatja, hogy nem igényli az állami gyámkodást és ellenőrzést, s a függőségéből kiszabadulva megérett a demokratizmuson alapuló önkormányzatiságra, s arra, hogy sorsát a békében is maga irányítsa. Az egész városi lakosság, az egész polgárság önérettel követeli, hogy a háborúban szerzett áldozatvállalás és felkészültség alapján súlyának megfelelő szerepet töltsön be „az egész magyar nemzet [...] és az állami politika intézésében”. A háború elősegítheti az ország fejlődését és polgárosodását. Az írás „merkantil”, „urbánus” üzenete félreérthetetlenül az „agrárius” túlsúlyú gazdasági és főleg politikai-hatalmi köröknek szól, s az ország érdekében a demokratikus polgárosodást s annak immár elodázhatatlan intézményszerűsülését sürgette.

Szabó Ervin már ezekben a hetekben-hónapokban dolgozott nagyobb tanulmányán – szorosan kapcsolódva fent idézett vázlataihoz –, amely *Gazdasági szervezet és háború* címmel jelent meg a *Husadik Század* 1915-ös januári számában, majd önálló füzet formájában is ugyancsak 1915 tavaszán.⁵¹ Ebben a kritikusan elemzett nagy szakirodalomra támaszkodva kijelentette, hogy a modern háború mindenekelőtt közgazdasági kategória, s a lényege ugyanaz, mint tíz, száz vagy ezer évvel korábban. Ám a háborúk okaira, lényegére vonatkozó megállapítása mellett elismerte, hogy a vallásos érzés, a bosszú a jogsérelemért, a hiúság, a dicsvágy is okként szerepelhet, de a gazdaság mint állandóan jelenlevő

⁵¹ SZABÓ ERVIN: *Válogatott írásai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958. 361–411.

ok az elsődleges. A jelenséget a háború és a gazdaság kölcsönös feltételezettségének keretében és egységében vizsgálta. Míg a földjáradéka épülő társadalmakban (leegyszerűsítve: a feudalizmusban) a tágabb értelemben vett zsákmányszerzés a legnyilvánvalóbb nyers, fegyveres, erőszakos formákat ölti, addig a szabad versenyes kapitalizmus általánosává válásának korszakában az országok közti háborús konfliktusok száma csökken. Áttérve saját korának bemutatására, melyet Rudolf Hilferding nyomán finánckapitalizmusnak nevezett, leszögezte, hogy 10–15 éve a két európai ipari nagyhatalom – Anglia és Németország – hatalmas fegyverkezési versenybe fogott. Most már mindenki előtt nyilvánvaló, hogy „a kapitalizmus két vezető államának világháborúvá szélesedett fegyveres” viaskodásáról van szó és nem a szerb-kérdésről.

A háború közvetlen gazdasági következményeiről szólva részletesebben és határozottabban kifejtette azt a korábbi vázlatában tett megállapítást, hogy a példátlan világháború sem fog olyan tartós gazdasági károkat okozni, s nem fogja megzavarni a „gazdasági szervezetünk működését”, mint ahogyan a közvetlenül megélt háborús pusztítás nyomán hiszik az emberek.

Véleménye szerint – amint erre vázlatában és a városokról írt cikkében is röviden utalt – a háborús gazdasági válság minden tünete nagyjából megegyezik a békés közgazdaság tüneteivel. A háborús gazdaság bajait nem a háborúban, hanem a gazdaság tökéletlen szervezetében kell keresni.

Ami a háborús kilátásokat illeti, ha a háború sokáig elhúzódik – írta 1914 végén –, hosszú évek szükségesek a korábbi állapotok reprodukálásához. Ebben az esetben nemcsak hosszan tartó gazdasági válság várható, hanem a hosszú háború felforgatja az államok kialakult rendszerét is, szinte kettétöri a belső, külső összeköttetést, a nyelvi és földrajzi elhelyezkedést. Ám ha az általános kimerülés következtében a háború előbb befejeződik, úgy fog hatni a gazdasági szervezetekre, mint békeidőben a válságok. Vagyis a gyöngye egzisztenciák elpusztulnak, a kartellek még erősebbek lesznek, nagy vagyonok keletkeznek, a banktőke még hatalmasabbá válik, a gyenge államok az erősebbek piacává lesznek, „...a kifejlett kapitalizmus újra megkezdi grandiózus hajszáját a monopolisztikus haszon után”.

Az emberiség történetét áttekintve Szabó megállapította, hogy a háború szükséges és hasznos mindaddig, amíg a termelőerők fejlesztésének és szervezésének, korlátaik eltakarításának nincs más eszköze. Ám miközben a háborúk elkerülhetetlenségét bizonyította, meggyőzően kifejezésre juttatta humanizmusát, háborúellenességét, antikapitalista meggyőződését is. Megállapította, hogy a kapitalizmus háborúi abban az arányban veszítik el morális erejüket, ahogyan a népek versenyében a gazdasági és egyéb

értékek döntenek, nem pedig a katonaiak. (E felfogása meglehetősen utópisztikusnak tűnhet.) Minthogy azonban a koncentráció azt jelenti, hogy a háború a kevesek számára nem kockázat, hanem a legjobb módszer a vagyon és a hatalom gyarapítására (s e kevesek száma is csökken), viszont egyre többen lesznek (akár az egész felfegyverzett nemzet), akiknek a háború csak kockázat, a győzelem pedig elenyésző nyereséget hoz, eljön az idő (fejtegette szindikalista felfogásához hűen), „amikor a termelő osztályok – ha kell, a kapitalizmus által beléjük nevelt harcias erények eszközeivel: forradalommal is – elfoglalják a gazdasági erők fölötti uralmat” és véget vetnek a fennálló viszonyoknak (felfogásában nincs nyoma a köztes politikai forradalomnak vagy a demokratikus reformnak). Így a produktivitás elvén felépülő társadalmakban meg fog szűnni a háborúskodás veszedelme. Az erőszak uralmának megszűnése után létrejövő társadalom, mely nem valamiféle evangéliumi jámborságú békeségre emlékeztet, a biológiailag legjobbak (amolyan übermenschek), a testi és szellemi munkában legerősebbek versenyének ad helyet. Ez lesz az igazi szabad verseny, amelyben azé a győzelem, akit az megillet.

Kunfi Zsigmond rövid ismertetésében nagyra értékelte Szabó Ervin munkáját, csak azt sajnálta, hogy a *Huszadik Században* jelent meg, amelyet a munkások nehezen érnek el, pedig ez a mű elsősorban nekik íródott. (Bár akkor közérthetőbben kellett volna fogalmaznia – tehetjük hozzá.) Kunfi külön kiemelte azt az átfogó elemzést, amelyet Szabó Ervin a modern, tőkés viszonyokról nyújtott. A munkát kiválónak tartotta, noha több állítása, melyeket nem részletez, vitára ingerlők. „...Ebből a füzetből az a Szabó Ervin szól, aki Marx, Engels műveinek első kötetét szerkesztette, tehát a szociáldemokrata Szabó Ervin, nem pedig Marx, Engels második kötetének és néhány más röpiratnak és cikkeknek szindikalista hajlandóságú írója...”⁵²

Más szociáldemokrata politikusok, közgazdászok, jogászok, a háború egyes jelenségeit vizsgálva, a politikai rendszer demokratizálását sürgetve, konkrét kormányintézkedéseket szorgalmaztak.

Varga Jenő a Társadalomtudományi Társaság 1915. március 30-i felolvasóülésén a világháború gazdasági következményeiről tartott előadást.⁵³

⁵² *Népszava*, 1915. április 7. K. ZS.: A háború szocialista irodalma. – Szabó két évvel későbbi munkája, az *Imperializmus és tartós béke* nem a harcos szindikalizmus programja, hanem a háború okozta kétségbeesés helyett az emberiség jövőjébe vetett töretlen humanista bizalom megnyilvánulása. Szabó Ervin e művéről, valamint korabeli és későbbi fogadtatásáról lásd LITVÁN György: i. m. 209–212.

⁵³ Előadása megjelent a *Huszadik Század* 1915-ös évfolyamának májusi számában. (1915. XXXI. k. 220–238.) Hasonló témáról az uralkodó körök elitje előtt Wekerle Sándor adott elő 1915. február 16-án a *Hadi beszédek* sorozatban.

Ennek közvetlen előzménye volt az a két nagyobb cikke, amely a *Husza-dik Század* 1914. decemberi számában jelent meg (Az ipari termelés a háború alatt; Pénz és hitel a háború alatt). Varga ezek tanúsága szerint érthetetlennek tartotta, hogy a háború kezdetén a bankok miért tartották vissza a kifizetéseket, s a jegybanki kamatot miért emelték 6-ról 8 százalékra, aminek következtében a kereskedelmi bankok már 15 százalékra adták a hitelt. A pénzhiány átmenetileg gátolta, sőt leállította a termelést, s ez főleg a kisvállalkozókat sújtotta. Véleménye szerint az államnak biztosítania kell a termelés feltételeit, végső soron a termelni nem tudó vagy nem akaró üzemekkel szemben kényszerintézkedéseket is alkalmazhat, és ha kell, vegye állami kézbe őket. Az értelmetlen takarékoskodás is a termelés gátlója lehet. Gyakran hivatkozott a németországi háborús gazdálkodás példás szervezettségére (a közmunkák elrendelése, a hitelek folyósítása, a hadiségélyrendszer átfogó rendezése stb.).

Március 30-i előadásának bevezetőjében megállapította: a kirobbant háborúhoz mérhető világméretű összecsapás még nem volt a történelem folyamán, a 19. századi, többnyire kétoldalú háborúk a többi állam árucseréjét nem érintették. A folyó háború azonban az egész világkereskedelmet érintette, sőt megbénította, több vonatkozásban meg is szüntette. Így a prognózisok meglehetősen bizonytalanok.

Fontos megállapítást tett a háború előtti szociáldemokrata, szocialista közgazdasági elméletről. Akkor a szociáldemokrata vezetők általában azt vallották, hogy egy kirobbanó világháború (nem helyi vagy kétoldalú háborús konfliktus) a kapitalista termelési rendszer összeomlásához, katasztrófájához vezet, azt a kapitalista gazdaság nem tudja túlélni, legfeljebb egy évig marad fent. Ez a jövendölés – állapította meg Varga Jenő – túlságosan pesszimista volt, és kiderült, hogy a kapitalizmus kilábal az átmeneti zavarokból, és nagy alkalmazkodási képességet tanúsított. Ennek ellenére a kapitalista gazdaságra a háború utáni időben súlyos megpróbáltatások várnak. (Varga Jenő tehát nyíltan szakított a kapitalizmus összeomlásáról szóló katasztrófaelmélettel, és a kapitalista rend fennmaradását tételezte.) A következményekről szólva (Wekerle több kijelentésével összhangban) megállapította, hogy a gazdaságot óriási károk érik, s a jövő kilátásai meglehetősen lehangolóak. Európa általában elszegényedik, hisz kb. 20 millió főt vontak ki a termelőmunkából, míg egy katona napi költsége szerényen számolva 10 korona. Az államok eladósodása csillagászati méretű lesz, ami együtt jár a pénz teljes elértéktelenedésével (óriásira duzzad a fiktív tőke). Az elemzés szerint Európa jelentősége csökken, és nemcsak pénzügyi, hanem ipari uralmát is el fogja veszíteni.

Varga rámutatott: a háború első hónapjaiban felgyorsult a vagyonok koncentrációja mind az iparban, mind a mezőgazdaságban. A nagybirtokosok mellett a falusi módos gazdák is a háború nyertesei, adósságaikat könnyen kifizették, termésüket magas áron értékesítik, vagy az állam kötelezően felvásárolja azt. A haszonélvezők közé sorolhatók a kereskedők, a szállítók, míg a saját munkájukból élők helyzetét a háború utáni rövid ideig tartó konjunktúra alig enyhíti. A súlyos gazdasági és társadalmi megrázkódtatásokat úgy látta elkerülhetőnek, ha a politikai rendszert demokratizálják, széles körű demokratikus földbirtokpolitikát folytatnak, és teljesen új gazdaságpolitikai koncepciót dolgoznak ki. Más szóval a demokratizálódás konkrét irányába, és nem a „fényévnyi távlatokba” mutató tendenciákat vonultatta fel.

E konkrét intézkedések meghatározásához kapcsolódott Rónai Zoltán és Weltner Jakab cikke.⁵⁴ Mindkét szerző azt ajánlotta, hogy a németországihoz hasonló munkásbiztosítást vezessenek be Magyarországon is, indítsanak közmunkákat, hozzanak törvényt a munkanélküliség felszámolására. A kormányzat hazánkban is segíthetne a szakszervezetek megroggyant anyagi helyzetén, amint azt Berlinben, Frankfurtban tették – vélekedett Rónai. A munkaközvetítő-irodákat össze kellene vonni a munkaadók hasonló szervezeteivel. A hadisegélyek rendszerét gyökerezen felül kell vizsgálni.

Az állam Németországban ügyelt rá – emlékeztette Weltner a magyar szociálpolitika felelőseit –, hogy a betegsegélyezés fennmaradjon, s az állami és a tartományi, városi hatóságok a háború kezdetén a biztosítási pénztáraknak jelentős összegeket utalványoztak. Magyarországon viszont semmilyen intézkedés nem történt a roskadozó pénztárak támogatására. Az állam már a háború előtt csaknem hatmillió koronával tartozott az országos pénztárnak. Emellett a munkaadók járuléktartozása meghaladja a 11 millió koronát. Nincs megfelelő törvény e hatalmas tartozás behajtására, pedig a kintlévőség fele olyan pénz, amelyet a munkások béréből vontak le a pénztár javára, csak éppen „elfelejtették” átutalni. Az állam kötelezettsége – összegezte Weltner –, hogy adósságát sürgősen kifizesse és a munkaadóktól a tartozást behajtsa.

Kunfi Zsigmond a *Szocializmus* 1915-ös háborús számában *A háború problémái* címmel értekezett.⁵⁵

⁵⁴ RÓNAI Zoltán: Munkanélküli és dolgozó munkások védelme a háborúban. *Huszadik Század*, 1914. II. k. 209–217.; WELTNER Jakab: A háború és a munkásbiztosítás. Uo. 214–217.

⁵⁵ KUNFI Zsigmond: *Válogatott írásai*. Szerk.: MUCSI Ferenc–SZABÓ Ágnes. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 123–134.

Bevezetőül a clausewitzi definíciónak megfelelően megállapította: az antant háborújának „éppoly kevésbé célja a gyengék védelme és a szerződések szentségének biztosítása, mint ahogy a közép-európaiak háborújának sincsen semmi köze a szabadsághoz vagy az erkölcshez”. A kérdés az – írta Kunfi –, hogy vajon a háború elősegíti vagy hátráltatja a társadalmi haladást. Sorra vette azokat a társadalmi-gazdasági változásokat, amelyek már a háború első évében bekövetkeztek. Ezek közül is kiemelte, hogy a hadsereg is demokratizálódott az általános behívásokkal, hiszen csaknem az egész népet felfegyverezték, és hadviselésre – legalábbis a hivatalos verzió szerint – alkalmasnak nyilvánították. A hadsereg, ha szervezetében nem is, de összetételében jelentős lépést tett a demokratizálás felé. E megállapítása mellett jogosan, nem kevés előrelátással rögzítette, hogy azok a munkások, akik 150 lépésről rohamot intéztek a halált okozó fegyverek ellen, hazajöve már nem ugyanazok a békés emberek lesznek, mint a háború előtt. Akiket az állam területi épségének védelmében a tűzvonalba vezényeltek, vakmerőbben lépnek majd föl a saját érdekeikért is. A jövő társadalmi-gazdasági harcaiban az erőszaknak nagyobb szerepe lesz, mint a múltban volt, amikor erőszakot általában csak a hatalom birtokosai alkalmaztak. A fejlődés azt mutatja, hogy az alsóbb osztályok nem fognak lemondani jogos igényeikről, s a felsőbb osztályok kénytelenek lesznek feladni jogtalan igényeik erőszakos érvényesítését. Ez a megfogalmazás a forradalmi átalakulásnak realisabb értelmezése, mint Szabó Ervin jövőképe, amelyet Kunfi minden bizonnyal alaposan tanulmányozott.

Ugyanakkor Kunfi sokat hasznosíthatott Szabó Ervinnek a *Marx, Engels és a háború* című tanulmányából, amely szintén a *Szocializmus* háborús számában jelent meg. Szabó ebben az írásában utalt arra, hogy Marx és Engels a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért folytatott háborút szükségesnek és igazságosnak tartotta. Kiválóan interpretálta a francia–porosz háború marxi elemzését, gondosan nyomon követve Marx és Engels 1870-es levelezését. Felhívta az olvasó figyelmét arra, hogy az idős Engelst mennyire aggasztotta – éppen a hatalmas gazdasági-technikai fejlődés miatt – Elzász-Lotaringia német annexiója és a nyomában várható hatalmas konfliktus. Engels víziója, hogy „az első lövés után a paripa elszabadul”, pontosan bekövetkezett. Megoldást Szabó sem tudott, legfeljebb csak azt óhajtotta, amit Marx az internacionálé első üzenetében fogalmazott meg, hogy a népek (és nem csak a magánemberek) közti viszonyt is az erkölcs és az igazságosság egyszerű törvényei szabályozzák.

Visszatérve Kunfihoz: ő is megállapította, hogy a háború kikényszerítette a gazdaság nagyfokú alkalmazkodóképességét. Megfigyelte, hogy a technikai újítások, az új üzemszervezési módszerek nemcsak a háborús,

hanem a békés gazdaságban is alkalmazhatók. Szerinte a hadviselő államok kénytelenek voltak bevezetni nem kevés államszocialisztikus intézkedést. Ám ez nem azonos a szocializmussal, mert a szervezés a fogyasztásnál és nem a termelésnél kezdődött. Igaz – írta Kunfi –, hogy az intézkedések a földbirtokosok, a tőkésék érdekében történtek, mégis tévednek azok, akik nem látják bennük „a szervezés, a szocializálás erőit”, hiszen rendet igyekeznek „teremteni a szabad verseny és egyéni önzés erőitől zátonyra sodort társadalomban”. Ha ezeket a rendszabályokat a munkások, kispolgárok és földművesek ellenőrzése alatt működő kormány lépteti életbe, más tartalmuk lesz. „Ha a kartellek és a trösztök nagy történelmi hivatása a termelés szervezése volt, akkor a háborús államszocializmus fontos lépést jelent a fogyasztás szervezése és szocializálása felé.”

Kunfi nem kevés joggal abban bízott, hogy a háború az általános szavazati jog bevezetésére kényszeríti az uralmon lévőket. A régi osztályuralmat immár nehezebb lesz az ismert ideológiai érvekkel védelmezni. Meggyőző érvekkel hangsúlyozta a nők egyre növekvő társadalmi-politikai szerepét. „A nők családjuk, férjeik és fiaik védelmezésére részt fognak kérni a politikából. Ily módon egyengeti a háború új asszonytípusnak kialakulását.” Ugyanakkor úgy vélte, hogy a háború a retrográd tendenciákat is felerősítheti. A birtokos osztály politikai befolyása növekedhet, a város és falu közti távolság egyre nagyobb lesz. A vagyonok koncentrációja stabilizálja a pénzligarchák politikai befolyását. A már uralmon lévő nagybirtokos és nagytőkés osztály „a legkíméletlenebb ellenállást fogja kifejteni az állam demokratikus reformjainak és a gazdaság szociális szellemű átalakításának minden kísérletével szemben”.

A háború borzalmi, szenvedési – írta szomorú megértéssel – a tehetetlenül vergődő emberiség nagy részét a valláshoz sodorja, az egyházhoz fordítja vigaszt; mások ivásra, bűnözésre adják a fejüket. A nemzeti, a faji gyűlölködés, a nacionalizmus, az antiszemitizmus pedig megerősödik. Sokan elfordulnak majd a szocializmus eszméjétől, bár osztályhelyzetük ezt nem indokolja. A háború ráadásul kielezi az osztályellenitéket, ami súlyos összeütközésekhez vezet majd. Ez ugyan – ha nem is ilyen éles formában – a háború nélkül is bekövetkezett volna, de – a békés fejlődés következtében – a haladás erői számára kedvezőbb helyzetben.

A szocialista jogász Ágoston Péter cikkeiben azt vizsgálta, hogyan változtatta meg a háború az alapvető jogelveket, s hogyan érvényesítette azokat az egyes országokban a vagyonosok és a vagyontalanok esetében.⁵⁶

⁵⁶ ÁGOSTON Péter: A világháború hatása a jogéletrre. *Munkásügyi Szemle*, 1916. január; Uő: Háborús jogelvek. Uo. november.

Noha a jog célja az igazság, a háború viszonyai között az „ahány ország, annyi igazság” elve érvényesül. „A háború előtt azt hittük, hogy az igazság barát és ellenség részére egyforma és megdönthetetlen. Ma már tudjuk, hogy ez álom volt.” A gyilkolás állampolgári kötelességgé vált – írta Ágoston.

A határokon belül az állam szava dönt. Amit a fogyasztásban, a termelésben elrendelt, az nem a szocializmus irányába, hanem az állami abszolutizmus irányába mutat. A fennálló háborús állam a vagyonosok érdekét védi, hisz az ember élete az állam érdekében *feláldozandó*, míg a vagyon *feláldozható*. A vagyon általános védkötelezettségét törvény nem írja elő, pedig a vagyon mégiscsak kisebb érték, mint az élet. A jogosultnak adnak ugyan minimális háborús segílyt, csak arra nem gondolnak, hogy ez valójában valamilyen kárpótlás, ám a gazdag ember nem köteles termelőüzemet létesíteni vagyonából.

A kormányzatok mindenütt a hadviselés állampolgári kötelességére, az áldozatvállalásra, az állam mindenáron való erősítésére, fenntartására szólítanak fel, de nem gondolnak arra, hogy az államban az éhezők azért küzdenek, hogy ne a jóllakottak parancsoljanak. „Az éhezők nem a mai államért, hanem egy új államért és új jogrendért küzdenek” – írta. A háborús állam – a polgárok kényszerű, beletörődő egyetértésével – a fogyasztást szabályozta és megszervezte, de továbbfejlődése során, Ágoston szerint, a termelést kell kézbe vennie. Sok múlik azon, hogy a háború után a frontról hazatérő katonapolgárok milyen igénnyel lépnek fel az állammal szemben. (Ez a gondolat Ágostont még a forradalmak idején is állandóan foglalkoztatta.) Valószínű, hogy „a harctérről hazakerültek követelni fogják, hogy nekik az állami intézkedésekbe beleszólásuk legyen”. De ha az állam külső célja továbbra is a háború, a terjeszkedés marad, akkor az eddigi hatalmon lévők még több jogot szereznek maguknak, míg a gyengéknek több terhet kell viselniük.

A hazai szociáldemokrata gondolkodók tehát a háború első két évében nemcsak a háború okainak vizsgálatában jutottak valós megállapításokra, hanem kritikájuk az állami felelősségvállalás kötelességét is felvázolta. A háborút mint elkerülhetlent tudomásul vették, befejezését akkoriban még nem követelték, inkább a háború utáni időszak súlyos problémáit vetítették előre. A háború első hónapjaiban Varga Jenő – az ismert nehézségek ellenére – a párt helyzetét nem látta kilátástalannak. Kautskyhoz írt 1914. októberi levele szerint: „A háború természetesen a mi pártunkat is súlyos válságba taszította. Mégis, a magyar párt jól tartja magát. Arra törekszünk, hogy amennyire a lehetőségek

megengedik, sajtónkban a háború idején is megőrizzük a szocialista szellemet.”⁵⁷

Bármennyire nehéz és tragikus volt, az MSZDP vezetőinek is magyarázatot kellett adniuk a szociáldemokrácia válságának okaira. Erre Garami Ernő vállalkozott 1915 tavaszán–nyarán, *Az Internacionálé és a háború* című, a *Szocializmus* háborús számában megjelent dolgozatában. 1914 nyarán, idézte fel az eseményeket, már mindenki számított a háborúra, ám a szociáldemokratáktól mindenki mást várt, s „az eszmének igen sok derék katonája [...] mást remélt, mint ami bekövetkezett”. Humbug volt-e a nemzetközi szolidaritás hangoztatása? Hogyan kerülhet ki a nemzetközi szervezet a súlyos válságból? Ilyen és hasonló kérdésekre kereste Garami a választ, s részben felelt is rájuk. Ám egy sokkal átfogóbb kérdésre, amely voltaképpen a szociáldemokrata pártok és a fennálló társadalmi rendszer viszonyára vonatkozott, nem adott egyenes és félreérthetetlen választ. Ez a kérdés pedig így hangzott: vajon a „szocialista pártok maradhatnak-e amik eddig voltak az osztályharc és a nemzetköziség alapján állók, vagy át kell alakulniok nemzetközi munkáspártokká, szociális reformpártokká?”

Eszmefuttatását Garami a válságos helyzet okainak feltárásával kezdte. Megállapította, hogy az internacionálé határozatai nem jelölték meg, melyek a konkrét tennivalók a háború megelőzése érdekében. Szerinte a határozatok azért foglalkoztak csupán a háború megelőzésének kérdésével, mert hamarosan nyilvánvalóvá vált volna, hogy a szocialista pártok nincsenek felkészülve, nincsenek abban a helyzetben, hogy a háború beindításának egész gépezetét leállítsák. E helyzet beismerése csökkentette volna az internacionálé háborúellenességének jelentőségét. Ezt a praktikusnak tűnő érvelést Kunfi is alátámasztotta fentebb idézett tanulmányában, amikor kijelentette, hogy a német szociáldemokraták erejét sok pacifista túlbecsülte, s a helyzetet félreismerte. Kunfi szerint a szociáldemokraták a háború elkerülésére, és nem a meggátlására törekedtek, hisz ahogy Garami írja, tudomásul vették Bebelnek a haza védelmére vonatkozó kijelentését. Garami tanulmányával egy időben jelent meg Bokányi Dezső *Bebel és a világháború* című rövid cikke. Bokányi felidézte Bebel szerepét az internacionálé amszterdami (1904), stuttgarti (1907), koppenhágai (1910) kongresszusán a háborúval, militarizmussal kapcsolatos határozatok kidolgozásában, és részletesen közölte Bebelnek az SPD 1911-es jénai kongresszusán elhangzott beszédét. Ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy Bebel egész felfogásában „benne van a német

⁵⁷ JEMNITZ János: *A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben*. I. m. 100.

párt mai állásfoglalásának igazolása [...] a háború képe, a proletárság helyzete és cselekvőképességének határa”. Bokányi szerint a német pártnak sem volt elegendő ereje a háború megakadályozására. Úgy vélte, a világháború csak akkor lett volna elkerülhető, ha valamennyi ország háborúellenes munkássága azonos erővel rendelkezik. „Egy állam fölkelése legföljebb a másik fölkelésmentes állam diadalát hozta volna meg [...], de nem hozta volna meg a háború akadályát és a világbékét.”

Garami más szociáldemokrata elemzőkhöz hasonlóan a háború okát nem személyekben, kormányokban, hanem a kapitalista, imperialista rendszerben jelölte meg. Ennek a kapitalista rendszernek a háborús militarizmusa azonban erősebb volt az internacionálé békeakaratanál. Az internacionálé minden tőle telhetőt megtett a háború elhárításaért. A mozgósítással, a háború gyors terjeszkedésével azonban új helyzet állt elő. Nem sikerült megtartani a Bécsben augusztus 23-ra tervezett kongresszust. Az internacionalista kapcsolatok megszakadtak, a lavina elindult. Az egyes szociáldemokrata pártok felelősségére utalva a *Népszava* főszerkesztője megemlítette, hogy kisebb, sokszor szektára emlékeztető pártok a háborús viszonyok között is hozhatnak szigorúan körüljárt, pontos határozatokat, de a gyakorlatban aligha lehetne azokat alkalmazni. A háború támogatását igazolva ezt írta: „A háborút megelőzően egy jelszó lehetséges csak: »Éljen a béke!« A háború kitörésének a pillanatában ez a jelszó igen gyakran azt jelentené: »Éljen a saját vereségünk!« Az általános hadkötelezettség idején, a mozgósítás, a bevonulás lázas napjaiban, heteiben ez teljesen lehetetlen, a nép nem értené meg. Egy tömegekkel politizáló párt nem lehet még az imperialista háború viszonyai között sem vereségpárti... [...] Semmiféle néppárt, [...] semmiféle szocialista párt nem tűrheti, hogy saját országába más, elmaradottabb ország hadserege betörjön. Ezen semmit sem változtat az sem, hogy az illető szocialista párt esetleg tudja és megállapítja, hogy saját kormányát illeti a háború kitöréséért a felelősség, és nem az ellenségét.” Garami példaként azt említette, hogy a német szociáldemokráciának tudatában kell lennie annak, hogy kormányát nagyobb felelősség terheli, mint Oroszországét, de ez egy pillanatra sem jelentheti, hogy ne álljon ellent minden rendelkezésre álló eszközzel az orosz invázióknak és fenyegetettségeknek.

Garami a pártok háborús magatartását a kényszerhelyzettel, a nemzet védelmének szükségességével indokolta. Felhozta, hogy nem léptek be mindenütt a kormányba (azt elfelejtette megemlíteni, hogy ezt nem is kérték, elegendő volt a kormányzat külső támogatása). Az orosz szocialisták tartózkodhattak a hadihitelek megszavazásától, hisz nem kellett félteniük az orosz demokráciát a cárizmus esetleges katonai veresé-

gétől. A Monarchia pártjai pedig azért nem szavazták meg, mert nem volt parlamenti képviselőjük, vagy meg sem kérdezték őket.

Garami felhívta a figyelmet azokra a kezdeti, nemzetközi tárgyalásokra, összejövetelekre, tanácskozásokra, amelyek 1914 végétől és 1915-ben a különböző szociáldemokrata pártokban zajlottak. Szerinte reménykeltő elmozdulás történt, a gyanakvást, a bizalmatlanságot, az ellenségeskedést felváltja a tárgyalások ideje, s felgyorsulhat a háború befejezéséért folyó tevékenység. S így az internacionálé előtt nagy jövő áll. Garami eltúlozta e kezdeti lépések jelentőségét, ám azzal, hogy a szociáldemokrata pártok a folyamat során nemzeti munkáspártokká válnak, már nem foglalkozott.

Varga Jenő 1916-ban Garami gondolatmenetét és elemzését követve ismertette Carl Grünberg frissen megjelent könyvét az internacionáléról.⁵⁸

Míg a szerb kormányhoz intézett ultimátum óráiban a francia szocialista párt saját kormányának békeszándékát hangsúlyozta és az orosz cárizmus válaszlépésének mérséklését óhajtotta, addig a semleges Belgium német előzönlése a helyzetet egy csapásra megváltoztatta. Megértették és támogatták, hogy Emil Vandervelde, az ismert szocialista, kormányának a segítségére sietett. Így aztán a cári Oroszország már nemcsak a szocialista Vandervelde vállalt miniszterségét támogatta, hanem a demokrácia megmentésének a szereplője is lehetett a porosz militarizmus elleni harcban.

Az ellenkező oldalon viszont a cárizmus elleni határozott katonai fellépéssel lehetett érvelni. Varga Jenő szerint nehéz volt megítélni, hogy az egyes pártok magatartása, álláspontja megváltozása mennyire volt átgondolt, őszinte, vagy kényszerhelyzet hatására történt-e. A lengyel szocialisták például szoros politikai-katonai szövetségre léptek Lengyelország felszabadításáért, a cárizmus ellen. Varga Jenő megjegyezte, hogy a német és a francia pártban növekszik a háborúellenes hangulat, vagyis az állásfoglalás kezdetektől fogva nem volt egységes.

Ugyancsak 1916-ban született meg Szabó Ervin tömör és a jövőbe tekintő írása, *A szociáldemokrácia válsága*.⁵⁹ Szabó ebben az elemzésében, hivatkozva az SPD 1915. végi, 1916. eleji szakadására, felelevenítette egy évtizeddel korábbi nézetét, amely szerint a szociáldemokrata pártok már jóval az úgynevezett revizionizmusvita előtt reformpártok voltak, bármennyire hangsúlyozták is pártjuk forradalmi osztályszervezet-jel-

⁵⁸ VARGA Jenő: Az Internacionálé és a világháború. *Husadik Század*, 1916. II. k. 273–281. A szóban forgó könyv CARL GRÜNBERG: *Die Internationale und der Weltkrieg*. Leipzig, 1915.

⁵⁹ *Husadik Század*, 1916. I. k. 398–400.

legét. Ennek gyökere nem személyekhez, csoportokhoz köthető; titka a parlamentarizmusban keresendő, amely „nem eszmények megvalósítására, hanem az osztályellentétek kiegyeztetésére szolgáló gépezet”. A parlamenti többség pedig azon tömeg jóindulatú akaratótól függ, amely a legtöbbet kapja.

Szabó Ervin nem csodálkozott azon, hogy a német párt egységesen a hadihitelek mellett szavazott, hisz e nagy párt számolt a német nép hangulatával. Véleménye szerint a pártszakadásban az elhúzódó háború miatt tükröződik és kifejeződik a tömegek hangulativáltása, lelki-erkölcsi megrázkódtatása. Így aztán érthető a pillanatnyilag kisebbségben levő háborúellenes szocialisták „lázasága” a többséggel szemben. Ezek (mármint a kisebbségek és a függetlenek) majd a háború után ki fognak egyezni, hisz mindkét irányzat Marxra, Engelsre hivatkozik, de egyik sem vallja be, hogy „hűtlen lett az osztályharchoz vagy az internacionalizmushoz” stb. A frakciók csak a taktikai és nem az elvi különbségeket konstatálják. Migray József ez időből származó szemléje szerint a többségiek és a függetlenek között nem taktikai, hanem gyökeres elvi különbség tapasztalható. Úgy vélekedett, hogy a többségi szociáldemokraták a polgári-liberális csoportokhoz közelednek, míg a függetlenek csapásokat vágnak a szindikalisták egyes csoportjához.⁶⁰

A forradalmi szindikalizmus magyarországi teoretikusa úgy vélte: új, elvi, parlamenten kívüli szocialista csoport fog megjelenni, melynek gyökere a demokrácia, a parlamentarizmus tökéletlenségében keresendő. „Ez a csoport annál erősebb lesz, minél kevésbé érvényesülnek majd a háború után a tömegek érdekei, a demokrácia követelései.”⁶¹ Ebben az írásában már nincs szó a termelő osztályok forradalmáról, pedig ők képviselik a társadalom többségét. Ellenkezőleg: a jóindulatú tömegek uszályában tevékenykedő reformista párt ellen föllépő forradalmi elitista csoport – a forradalmi avantgárd – nem utolsósorban propagandájával fog porondra lépni.

Szocialisták a Közép-Európa-vitában

1915–1916 fordulóján a hazai szellemi, politikai közvéleményt élenken foglalkoztatta Friedrich Naumann Közép-Európa terve. Könyvét nagyon hamar magyarrá is lefordították, s politikai bestseller lett belőle.⁶²

⁶⁰ MIGRAY József: A német szociáldemokrata párt belső válsága. *Huszádik Század*, 1916/II–XXXIV. K. 295–300.

⁶¹ SZABÓ Ervin: *Válogatott írásai*. I. m. 408–411.

A Naumann-terv Közép-Európát nemcsak Németország és a Monarchia területét magában foglaló államalakulatként értelmezte, hanem kiterjesztette a Balkánra is, beleértve Törökországot. A lengyel terület hovatartozása vitatott volt. Az államalakulat nyugati határa egyelőre nyitott maradt, noha a militáns körök nem mondtak le Elzászról, Flandriáról. A kormányzati körök a vámunió, a gazdasági-háborús érdekek összeegyeztetése ellen nem emeltek kifogást, de Tisza István határozottan elenezte a román kérdés rendezésének németországi forгатókönyvét. A lengyelek bekapcsolódására építő trialista elképzelések is megosztották a konzervatív köröket. A Függetlenségi Párt úgy látta, hogy ha Németországgal szoros szövetségre lépnek, a magyar önállóság visszavonhatatlanul elsorvad.

A Monarchia demokratikus és szocialista irányzatait igen élénken foglalkoztatta és erősen megosztotta az elképzelés. Szenvedélyes vita alakult ki a terv hívei és ellenzői között. A *Világ*, a *Huszedik Század* számos írást jelentetett meg a vámunióról, a központi hatalmak távlatos együttműködéséről. A *Szocializmus* 1916. márciusi számában 11 ismert szociáldemokrata vezető, szocialista teoretikus fejtette ki véleményét az elképzelésről, a Társadalomtudományi Társaság pedig 1916. február 22. és április 2. között folytatott nyilvános vitát róla. A tíz ülésen végig Szabó Ervin elnökölt, aki akkoriban a *Huszedik Századot* is szerkesztette, mivel Jászi Oszkárt a frontra küldték haditudósítónak. Jászinak mégis sikerült a március 7-i ülésen megjelennie, és ezen az estén Szabó Ervinnel együtt ő is előadást tartott.⁶³

A Közép-Európa-kérdéssel különböző összefoglalók, életrajzok, tanulmányok foglalkoztak; a mindmáig legátfogóbb feldolgozást Irinyi Károly készítette *Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai gondolkodás* című, 1973-ban megjelent monográfiájában.⁶⁴

⁶² *Középeurópa*. Politzer, Budapest, 1916. Vö. Bóka Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 138–140.

⁶³ A vita teljes szövege: *Huszedik Század*, 1916/I. XXXIII. k. 409–533.

⁶⁴ Az 1960–1970-es évek hazai történetírása kevés figyelmet fordított az európai integrációs tervek vizsgálatára, mivel abban vagy „nemzetek fölötti” nagyhatalmi politikai eszközt látatott, vagy a szovjet típusú internacionalizálódás történeti ellenpólusát. Irinyi a hatalmas irodalom feldolgozására épülő munkájának több megállapítását – mint a korszak sok más kiváló szakmunkáját is – áthatotta a korszak politikai-ideológiai szemlélete. A szerző a korszak felfogásának sajnálatosan máig ható szellemében túlzó, s több nemzetközben megalapozatlan kritikával illette az MSZDP egyes politikusainak véleményét. Számon kérte az egységes pártálláspont hiányát, de kiemelte valamilyen meghatározatlan ellenzék (nyilván a Vanczák-féle szakszervezeti vezetőkre gondol) álláspontját. Úgy látta, hogy a szociáldemokraták érzéketlenek a nemzetállam, egyáltalán a nemzeti ügy iránt.

A nagy érdeklődéssel várt vita első előadója Kunfi Zsigmond a szociáldemokrata párt vezetőségi tagja, a *Szocializmus* szerkesztője volt. Irinyi könyvében részletesen ismertette és értékelt a vitát, de megmagyarázhatatlan módon feleslegesnek tartotta, hogy bemutassa Kunfi két részben, február 22-én és 26-án megtartott előadását.⁶⁵

Kunfi mindenekelőtt leszögezte, hogy a Közép-Európa-terv a háború terméke, s felesleges – amint ezt Jászi teszi – a demokrácia hadicéljának feltüntetni; szerencsésebb lenne ezt az integrációt, ami 150 vagy annál is több millió embert érintene, valóságosan hadicélnak, hódításnak minősíteni. Megállapította, hogy nem szolgálja a béke megteremtését, hisz más katonai szövetségek konzerválását vagy létrehozását idézi elő: „Németországot eltávolítaná nyugati szomszédaitól, és állandóvá tenné Angolországnak és Oroszországnak politikai szempontból annyira nemkívánatos szövetségét.”⁶⁶

A béke biztosítékát nem az államok nagyságában, földrajzi kiterjedésében, hanem belső politikájuk megváltoztatásában kell megtalálni – szögezte le Kunfi. Úgy vélte, hogy egy államszövetségben a katonailag, gazdaságilag fejlettebb törekvés érvényesül, amely nem feltétlenül a legdemokratikusabb. Ha Oroszországban megszűnik a „kozák” jelszóval jellemezhető államberendezkedés, akkor kívánatos lehet valamilyen egységes Közép-Európa, a fennálló konkrét nagyhatalmi viszonyok azonban csak konzerválnák a létező katonai szövetségeket, és netán újabb, még pusztítóbb háború kirobbanását idéznék elő. A jövő Európa békéjéért aggódó pacifista Kunfi 1915/16-ban elutasította azokat az érveket és nézeteket, amelyek a Közép-Európa-tervben a tartós béke biztosítását és az Európai Egyesült Államok megteremtésében a kezdetet látták.

Kunfi naivnak és megalapozatlannak tartotta azokat a véleményeket, amelyek a német hegemoniájú Közép-Európától a magyarországi államberendezkedés demokratizálását remélték. Nem vitatta a német szociálpolitika, a közigazgatás, a törvényhozás előrehaladását, különösen a magyar viszonyokkal összehasonlítva, de kétségbe vonta, hogy ezeknek autentikus adaptálása történe. (Szende Pál a vita során megjegyezte: ha megvalósulna a Naumann-terv, akkor nem a délnémet viszonyokat, hanem a keletporosz junkerintézményeket honosítanák meg.) Kunfi úgy gondolta, hogy Közép-Európa a német militarizálás, a hadseregfejlesz-

⁶⁵ Az előadás szövegét lásd KUNFI Zsigmond: *Válogatott írásai*. I. m. 138–166. Legújabban: AGÁRDI Péter: *Kunfi Zsigmond*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001. 149–165.

⁶⁶ Kunfi előadásának gondolatmenete megegyezett a *Szocializmusban* közzétett rövid írásával (1916. március. 69–71.; idézet helye: 69.).

tés területe lesz. A modernizálást, a demokratizálást a hazai belső társadalmi-politikai erőknél kell megvívniuk. Kunfi félreérthetetlenül kijelentette, hogy a közeljövő magyar politikájának kulcskérdése a nemzetiségi kérdés lesz, s lehetetlen a demokrácia megteremtése a nemzetiségek valódi egyenjogúsítása nélkül. Márpedig a Naumann-terv a német, illetve a magyar hegemonia megőrzésére irányul, amelyet erőszakos és abszolutisztikus módszerrel érvényesítenének. A csehek, a délszlávok és más nemzetiségek mozgalmait látva azt ajánlotta, hogy terjesszék ki a lengyel, valamint a horvát autonómiát és valósítsák meg a széles körű egyenjogúsítást. Vagyis jól érzékelt az erőltetett centralizálással szembe forduló centrifugális erők várható fellépését.

Kunfi a szabad kereskedelemre épülő nagy gazdasági egységek híve volt, ám szerinte a naumanni Közép-Európa, amely a Balkánt és Elő-Ázsiát is magában foglalná, a világ más részétől elkülönített zárt piacot jelentene. Szerinte ez a piac megakasztaná a számottevő eredményt és haladást produkáló magyar ipar fejlődését, amely ezáltal kiszolgáltatja, mellékszerepelője lenne a németnek. Ugyanakkor a hatalmas német iparnak a közép-európai piac felvevőképessége mindenképpen szűknek bizonyulna, hisz a vámsorompókat a franciák, az angolok a Rajnánál is felállítanák. A magyar mezőgazdaság termelésének megsokszorozására irányuló Dániel Arnold-féle elemzéseket, amelyek lelkes támogatója volt Jászi Oszkár is, kivihetetlennek tartotta többek között azért, mert az soha nem lesz képes a német piac igényeit kielégíteni. Ezeknek az elképzeléseknek a ködösségét rengeteg statisztikai adattal bizonyította Kunfi, valamint Szende Pál és Varga Jenő.

Kunfi politikailag megtévesztőnek és sajnálatosnak tartotta azt a főként a polgári radikálisoktól és egyes közgazdászoktól eredő véleményt, amely szerint majd a németek modernizálják, fejleszteni fogják a magyar mezőgazdaságot. (Jászi már kert-Magyarországot vizionált az Alföldön.) Tényleg azt gondolják egyesek – tette fel a kérdést –, hogy a porosz junker majd demokratikus földreformer lesz Magyarországon? Hisz minden eszközzel védi a feudális eredetű nagybirtokot. A magyar mezőgazdaságnak – állította Kunfi – gyökeres fordulatra van szüksége. „...Magyarországnak gazdasági és politikai forradalmon kell keresztül mennie, mert csak a birtokeloszlás, a politikai jogeloszlás és a tudáseloszlás forradalmi megváltoztatása eredményezheti” a modernizálódást – írta.⁶⁷ Ezt azonban a hazai haladó politikai erőknél kell megterem-

⁶⁷ KUNFI Zsigmond: *Válogatott írásai*. I. m. 158.

teniük. Félő, hogy a bismarcki Németország imperialista lobogója (ez a Naumann-terv) baljós jel a behódolni szándékozó vagy arra kényszerülő kisebb államok népeinek. Ezért aztán határozottan elutasította az állami önállóságot, a kvázi függetlenséget is veszélyeztető, német hegemoniát célzó tervet.

Kunfi Zsigmond a *Szocializmus*ban közzétett, hivatkozott írásában leszögezte, hogy a szociáldemokrata pártnak állást kell foglalnia a tervvel szemben. El kell utasítania, mert államokat, népeket állít szembe egymással, s újabb fegyverkezést indukál. Ugyanakkor az ország gazdasági-társadalmi felemelkedéséhez nélkülözhetetlen a munkásosztály általános fogyasztásának emelése, életkörülményeinek javítása, ezért követelni kell az élelmiszer-behozatalt a Balkánról, s legalább olyan szociálpolitikai védelmet, mint amilyenben a Német Birodalom munkásai részesülnek. „E két feltétel megvalósulása nélkül a magyarországi munkásosztálynak a legélesebb küzdelmet kell megindítania a közép-európai közeledés ellen.”⁶⁸

A vita másik fő előadója Szabó Ervin volt. Előadását március 4-én és 7-én ő is két részben tartotta meg. A vita sokszínűségét és részben pikantériáját is jól jelzi, hogy a magát marxistának valló két előadó két teljesen ellentétes álláspontot képviselt.⁶⁹

Előadásának bevezető részében a vita néhány módszertani összefüggésére hívta fel a figyelmet. Közép-Európa kérdése – állapította meg – világosan megosztotta a politikai, gazdasági, szellemi közélet valamennyi irányzatát. Mindenütt léteznek hívei és ellenzői, aminek objektív és szubjektív okai egyaránt vannak. De nem szabad megfeledkezni a háború okozta lelki, érzelmi hatásokról sem, arról, hogy megingott a szellemi közélet korábbi, tárgyilagosságra törekvő lelki egyensúlya. Nehezíti a többé-kevésbé egységes vagy ahhoz közeli álláspont kialakítását, hogy Közép-Európa kérdése egyetlen párt programjában sem szerepel.

A háború a társadalomtudományok, a szociológia elé új feladatokat állított: sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani az egyének, a véletlenek

⁶⁸ *Szocializmus*, 1916. március. 71.

⁶⁹ Szabó Ervin előadását Irinyi Károly ismertette már idézett könyvében. Fontosnak tartotta, hogy áttekinthesse Szabó Ervin gondolkodását, szellemiségét, és szembeforduljon a Révai József felfogásához köthető Szabó Ervini-i interpretálással. Litván György Szabó Ervinről írt monográfiája csak a bibliográfiában említi az Irinyi-könyvet. Szabó Ervin előadásával kapcsolatban meg kell említeni, hogy ezt a közel egy ívnyi szöveget egyetlen Szabó Ervin-válogatásba sem vették fel. Sem Kende János (*Szabó Ervin és az 1917–1918-as antimilitarista forradalmi szocialista mozgalom*), sem Mucsi Ferenc (*Szabó Ervin és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt*) nem elemezte részletesen, csupán megállapította, hogy Jászvilág együtt a Naumann-terv híve volt. (*Párttörténeti Közlemények*, 1977/4. 178–185., 193–200.)

szerepének vizsgálatára, ami azonban nem jelentheti a társadalmi törvényszerűségek negligálását. „Az egyénit és a véletlent ezen túl mint erősebben méltánylandó tényezőt kell beállítani a törvényszerűséget kereső konstrukciókba.” A tudományos módszer feladata a „lehetetlen” és a „lehetséges” feltárása. Ez nem a „lehetetlen” vizsgálatát kívánja meg, hanem a felismert szükségszerűség, a „lehetséges” keretében a céloknak és az eszközöknek a meghatározását. A leglényegesebb, hogy a szubjektív, érzelmi tényezőket a Közép-Európa-kérdés vizsgálódásából kizárják, és a szigorú objektivitás elvét érvényesítsék, s ne érzelmi vagy pacifista motívumokkal tarkítsák. Ki kell zárni minden fóbiát és mániát – mondta Szabó Ervin. (Jászi e módszertani alapelvvel kapcsolatban megjegyezte: „Szabó Ervin érdeme, hogy a vitát interjúktól és intenciók szaglálásától visszavezette Marx szelleméhez: a gazdasági és állami fejlődési törvényszerűség kutatásához.”)⁷⁰

Szabó Ervin elutasította azokat a nézeteket, amelyek a Közép-Európa-tervet a háború termékének, az imperialista terjeszkedés egyik eszközének tekintették. Megismételte Renner felfogását: Közép-Európa ezeréves valóság. Ezért előadásában azt vizsgálta, hogy a Közép-Európa-terv mennyiben felel meg a gazdasági, társadalmi fejlődés fő irányainak. Vajon tekinthető-e Közép-Európa az integrálódás valamilyen egységének? Visszatekintve az államfejlődés fő irányára megállapította, hogy a középkori hódítások nyomán kialakultak, megerősödtek és felvirágoztak a nyugat-európai nemzetállamok. Ám ezt a kulturális, nyelvi alapon szervezett nemzetállamot a 20. században felváltja a korábbi fő irányzat, a „túlnyomóan nem nyelvi és kulturális, hanem gazdasági érdekek által összecsomózott nemzet felüli vagy nemzetén túli: imperialista állam”. Ehhez hozzátette – mintegy megnyugtatóan a szociális előrehaladás demokratikus híveit –, hogy a gazdasági érdekekre épülő államalakulatokat majd az emberi szolidaritás közös érdeke és összetartó ereje váltja fel (nem említve a várható nemzetiségi mozgalmakat). Ez a nemzeteket leigázó gazdasági érdekek kizárólagosságát hangsúlyozó, túlságosan is racionális érvelés beláthatatlan és megfoghatatlan humanista szolidaritást ajánlott az öldöklő világpusztítás időszakában. Pedig Szabó Ervin a *Szocializmusban* arra hívta fel a szociáldemokraták figyelmét – nem is joggal –, hogy ne az Európai Egyesült Államok, a Népszövetség, az egységes vámunió túlságosan is elavult, akadémikus jellegű eszményével, ábrándjával foglalkozzanak, hanem a realitásokkal. Ha

⁷⁰ Megjegyzendő, hogy Marx Jászi Oszkártól ekkora dicséretet és elismerést nagyon ritkán kapott. (*Huszonegyedik Század*, 1916/I. 448.)

pedig az eszményekkel foglalkoznak – következett a sarkított, figyelmeztető, sejtető bírálat –, akkor minden téren ezt tegyék, s ne törődjenek a reálpolitikával.

Szabó Ervin tudta, hogy a szolidaritás a távoli jövő zenéje, mint ahogyan a világháború utáni béke megteremtése is. Félreérthetetlenül ki mondta, hogy a 100–150 milliós Közép-Európa létrehozása is hatalmas akarat, egyfajta hódítás lenne. Ám szerinte ez az állam azért lehet erős, mert erős gazdasági érdekekre épül, szemben a korábbi birodalmakkal. Megjegyezte, hogy a nagy államokkal szembeni ellentétes tendenciák zavarhatják e gazdasági egységesülés legfőbb irányát, hisz például Angliában és Franciaországban a hivatalos propaganda azt hirdeti, hogy ők a háborút a kisnemzetek felszabadításáért, a nemzetiségi elv érvényesítéséért folytatják, viszont elhallgatják, hogy mind Anglia, mind Franciaország ezt hatalmas és gazdasági érdekeiért teszi. Szabó Ervin nem lelkesedett a kisebb nemzetállamok létrehozásáért. Sőt! Eléggé nyers nyíltsággal jelentette ki, hogy a nagy gazdasági egység megteremtése az adott viszonyok közt katonai fegyveres eszközökkel történik – éppúgy, mint száz vagy ezer évvel azelőtt. Bármennyire szörnyű és pusztító is a háború, Európa közelebb kerül az egységesüléshez, noha a népek közötti viszony a háború után sem lesz békésebb.

A Közép-Európáért lelkesedő Jászi Oszkár még félreérthetlenebbé tette Szabó Ervin fenti álláspontját. Szerinte Naumann terve megoldja a délszláv- és a lengyel-kérdést, eltűnik a pánszlávizmus, a dákorománizmus veszélye. A németiség és a magyarság hegemoniája mellett lehetővé válik a méltányos nemzetiségi politika.⁷¹

A Közép-Európa-terv ellenzői szerint e koncepció megvalósulásával Magyarország távolabb kerülne Nyugat-Európától. Szabó Ervin e vélekedéseket azzal utasította el, hogy az út az európai kultúrához és intézményeihez Németországon keresztül vezet. Németország militarizmusa és tekintélyuralma ellenére mégiscsak nyugatibb, mint a Monarchia, jól lehet ez utóbbtól nemcsak fegyverkezést – amint azt Kunfi állította –, hanem közigazgatást, ipari, kereskedelmi törvényalkotást is tanult Magyarország. Vajon az önálló Magyarország nem fegyverkezett volna? Furcsának, s részben komikusnak tartotta, hogy a magyar szociáldemokraták a németeket marasztalják el, holott mindig büszkén hirdették, hogy az egész mozgalom német emlékün nőtt fel. Szabó Ervin arra emlékeztetett, hogy Magyarország ezer szállal van összekötve Németországgal. Csak sajnálni lehet – állapította meg szomorúan –, hogy „a nyu-

⁷¹ Uo. 453.

gati eszméknek és a nyugati szellem termékeinek a magyar szellembe és a magyar eszmevilágba való beoltása ellen [...] oly ellenállás mutatkozott mindig, ami bár mutatkozott volna gyakrabban a német ellen.”⁷²

Nyugat-Európával Magyarország köthet valamilyen politikai szövetséget, de „gazdasági, kulturális szövetség ezen országokkal csak Németországon keresztül lehetséges”. Kívánatos lenne, hogy Németország szorososan működjön együtt Franciaországgal, Angliával a gazdaság, a kultúra terén. Ha egyáltalán kívánjuk az Európai Egyesült Államokat, akkor ez csak fokozatosan, elsősorban a szomszédos államok államjogi és gazdasági szövetkezése útján lehetséges – fejtette.

Szabó részletesen foglalkozott a vámunió szerepével. Úgy vélte, hogy Közép-Európa, amely természetesen politikai szövetkezés eredménye, csak szilárd gazdasági alapon működhet sikeresen. Elismerte azonban a gazdasági együttműködésben – főleg a fejletlenebbek esetében – jelentkező zavarokat és bonyodalmakat. A kérdés lényege azonban szerinte az, hogy a gazdasági előrehaladás melyik keretben előnyösebb: a széttagolt Közép-Európában vagy esetleg a majdani, gazdaságilag és államjogilag egyesült Közép-Európában. A külpolitikát illetően megállapította, hogy a háború után, bármi lesz is annak kimenetele, nem lehet bezárkózni. Bármilyen nagy lesz is földrajzilag a vámunió, nem állhat érdekében az autarkia, a teljes elzárkózás.

A magyar ipar perspektívájára vonatkozóan részletesen idézte Kosuth 1846. augusztus 20-i védegyeleti beszédét, amely szerint Ausztria teljesen tönkreteszi a magyar ipart, ahogy szellemileg is tönkre fog tenni bennünket. A kossuthi jóslatok nem váltak be; a román, az orosz fejlődés lassúbb, mint a vámszövetségben élő Magyarországé – fűzte hozzá.

A munkásság életszínvonalára, a drágaságra és más kérdésekre vonatkozóan a végkövetkeztetése az volt, hogy a vámunió nem jelent választást sem szabad kereskedelem és védvám, „sem autarkia és nemzetközi gazdaság között, hanem egyszerűen nagyobb vagy kisebb belső piac között; semmiféle gazdasági érdeke Magyarországnak nem szól az ellen, hogy a nagyobb mellett döntsön”.⁷³

A *Szocializmus*ban megjelent Kunfi-írásra közzétett válaszban⁷⁴ Szabó Ervin még úgy kérdezett, hogy mi a jobb Magyarországnak: vámunió Németországgal, vagy vámközösség Ausztriával? Már a kérdésében nyilvánvalóvá tette a választ, de óvatosan figyelmeztetett az ország széthul-

⁷² Uo. 438.

⁷³ Uo. 444.

⁷⁴ *Szocializmus*, 1916. március. 73–75.

lásának veszélyeire is. Vajon az ipart fejlesztő német jobban veszélyezteti-e a nemzeti létet, mint más országokat? Óvakodni kell attól – utalt a fennálló államrend esetleges széthullására, a katonai vereségre, de a központi hatalmak háborús győzelmében bizakodva –, hogy a német nemzeti eszmétől való félelemben ugyancsak idegen nacionalizmus karjaiba hajtsák a magyar munkásosztályt.

Előadásában Szabó Ervin kitért a Közép-Európa-terv és a a demokratikus fejlődés kapcsolatára is. E probléma lényege abban állt szerinte, hogy vajon Közép-Európa az alkotmányos, a nemzeti szabadság irányába fejlődik-e. Szabó Ervin e kérdéssel kapcsolatban sem tagadta meg önmagát, és hallgatóságát, olvasóját arra emlékeztette, hogy ő a háború előtt is kritikusan szemlélte a demokrácia és a parlament működését, s a német állami berendezkedés sem vált rokonszenvesebbé számára. A háború azonban teljesen nyilvánvalóvá tette, hogy a demokratikus és parlamentáris berendezkedésű országok és népek háborúval szembeni viselkedése semmivel sem különbözött az autokratikus, abszolutisztikus államokétól, ami azonos módon vonatkozik a demokratikus, a forradalmi vagy a reakciós pártokra. Szabó Ervin egy szintre szállította le a demokráciát és az állami abszolutizmust. Egyénileg lehet ugyan rokonszenvesebb a demokratikus berendezkedés, a háború tapasztalatain okulva azonban kétséges, hogy „a többi társadalmi probléma mélységéhez mérve felületes máznál több volna”. Abban azért bízott, hogy a háború befejezése után nagyobb lehetőség nyílik a valóságos demokrácia érvényesülésére.

Végkövetkeztetése az volt, hogy a Közép-Európa-terv lépést jelent az Európai Egyesült Államok későbbi létrehozásához. Közép-Európa mindenképpen előremutatóbb, mint a fennálló rendszer – állította. Kár lenne, ha egy ország vagy egy országcsoport bezárkózna, mert méltatlan, hogy egy meghatározott politikai hatások közé zárt embercsoport csak saját kultúrájának – amolyan nemzeti *Selbstgemügsamheit*nek – hódoljon. Kívülről jövő hatások nélkül nincs igazi nemzeti kultúra – az ő szavaival élve csak igazi kulturális csere van. „Magyarország földrajzi helyzeténél, történeti hagyományainál, politikai és nemzetiségi összetételénél fogva a kulturális cserekereskedelmet – az értelmiségnek igen kicsi és hajszálvékony rétegén kívül – mással, mint Közép-Európával nem folytathatja [...] ha nem akarunk gazdasági és politikai autarkiát, még kevésbé akarunk kulturális autarkiát.”⁷⁵

⁷⁵ Huszadik Század, 1916/I. 446.

A vitában felszólaló két szociáldemokrata jogász, Ágoston Péter és Rónai Zoltán egyetértett a pacifista, keresztényszocialista Giesswein Sándor és az ekkor polgári radikálisokhoz tartozó, de inkább már szocialista közgazda Szende Pál nézeteivel, és a Naumann-tervet különböző érvekkel elutasította. Mindketten feleslegesnek és időszerűtlennek tartották azokat az elemzéseket, amelyek a védvámra vagy a szabad kereskedelemre, az ipari fejlődésre vagy stagnálásra, a mezőgazdaság perspektívájára vonatkoztak. Hisz nem ez a legfontosabb kérdés. Ágoston Péter szerint az egész Naumann-terv ellenkezik a demokrácia és a szocializmus elvével, mert a népeknek maguknak kell dönteniük politikai berendezkedésükről, s ezt nem ruházhatják más államokra. A *Szocializmusban* közölt tömör áttekintésében megjegyezte, hogy a századok során a hatalmas Habsburg-ház birodalmából egy ingatag Osztrák–Magyar Monarchia lett, s ez jelenti Közép-Európát. Most egy Németország-központú Közép-Európa létesítését tervezik: a Hohenzollern vezetésű államalakulat a badeni nagyherceg színvonalára „emelné” a Habsburgokat. Előadásában félreérthetetlenül leszögezte, hogy a nemzeti fejlődés folyamata nem zárult le. „A magyarság szempontjából Közép-Európa mellett nem lehet dönteni, mert minden nép legelső célja az önállóság. A nemzeti önállóság [...] nem áldozható fel más előnyökért.”⁷⁶

Ágoston szerint a német hegemoniájú Közép-Európában a magyar nyelv veszélybe kerülne (Ignotus éppen az ellenkezőjéről szolt), s a magyar értelmiség szerepe eljelentéktelenedne. A magyarok általában a kornak megfelelően magyarul nem tudó „tótok”, „oláhok” színvonalára süllyednének, és belőlük napszámosok válnának. A németek bekebeleznék az országot, és egyfajta gyarmattá változtatnák. Mindez a nemzeti kultúra, a nyelv elsorvasztásához vezetne. A nagyváradi jogakadémia tanára szerint a magyarságot pillanatnyilag szláv veszély nem fenyegeti, s már csak ezért sincs szükség a militarista Németország védőpajzsára. Közép-Európa ellen feltétlenül létrejön Nyugat- és Kelet-Európa szövetsége, és „így állandósul az európai feszültség [...] Közép-Európát a háború szülte, alapja csak a militarizmus lehet, s így még nagyobb méretű fegyverkezés következne.”⁷⁷ A magyarság nem akar mássá válni, önmagát, identitását akarja megőrizni.

Rónai Zoltán szerint a Közép-Európáról szóló vitában sokkal nagyobb hangsúlyt kellett volna kapniuk a háború és a béke kérdéseinek. A világháborús pusztításon való csüggedés és felháborodás nem a szentimenta-

⁷⁶ *Szocializmus*, 1916. március. 501.

⁷⁷ Uo. 61.

lizmus megnyilvánulása – címezte erős kritikáját Szabó Ervinnek, és vette védelmébe Kunfit és a Giesswein által ismertetett hágai határozatokat. Véleménye kategorikusnak tűnhetett: Közép-Európa hívei militaristák. Egyoldalúnak tartotta Jászi felfogását a háborúk pozitív szerepéről. Ő úgy módosított, hogy a vak erők legalább annyit rombolnak is, mint amennyit távlatokban előmozdítanak: „...a részekre osztást éppúgy háborúk kísérik, mint a magasabb egységbe való szökkenést”. Rónai szerint Jászi Oszkár és Szabó Ervin is téved, amikor csak az országok egyesítéséről mint az államfejlődés fő és szinte egyedüli tendenciájáról szólnak. Az igazság az – szögezte le –, hogy a nagyobb állami egységek alakulását állandóan az államok szétesése kíséri. Ki tudja – kérdezte hallgatóságát –, mi lesz a gyarmatállamok sorsa? „...könnyen lehet, hogy az angol királyság is a jövőben egységes államból szövetséges állammá válik.”⁷⁸

Különben is a török hódítások helyén a Balkán-államok sora alakult, az olaszok lakta területek kiváltak a Habsburg-birodalomból, s az utóbbiból mégiscsak a dualista rendszer jött létre. Az előadók és felszólalók felcserélik az államfejlődési tendenciákat magával az államfejlődéssel, vagyis az önálló államok létrejöttével – fejtegette.

Mivel senki nem tudja meghatározni Közép-Európa határait, az vajon egyáltalán hozzájárulhat-e az európai béke megteremtéséhez vagy biztosításához? Rónai e kérdésre határozott nemmel válaszolt, mivel a nagy állam és a katonai szövetségek katonai konfliktusa egész Európát lángba boríthatja. Ezért nem államszövetségeket kell alakítani, hanem új alapokra kell helyezni az európai államok egymáshoz való viszonyát. Sajnos – állapította meg – a Közép-Európa-terv nem ezt szolgálja. „Ha Közép-Európa megalakul, akkor csakis katonai okok azok, amelyek létre fogják hozni [...] Közép-Európa gazdaságilag csak a védővamos rendszer fokozását, katonailag a fegyverkezés növelését, erősebb, hathatósabb militarisztikus alakulat létrehozását jelentheti.”

A tudományosnak induló vitát Rónai politikai területre vitte. Kijelentette, hogy a háború elhúzódása láthatóan növeli a békevágyat, a pacifizmust. Szerinte már nem növekszik a szocializmusnak a militarizmus iránti engedékenysége, s a polgári demokrácia valószínűleg felismeri a pacifizmusban rejlő lehetőségeket. Ezeknek az erőknek kell összefogniuk a militarizmus és az erősödő abszolútizmus ellen.

A két szociáldemokrata politikus felszólalása mintegy előkészítette Kunfi Zsigmond zárszavát (1916. április 2.). Ennek kemény hangja igen csak meglepte a tisztán tudományos elemzést végző Szabó Ervint. Kunfi

⁷⁸ *Huszadik Század*, 1916/I. 505.

ugyanis kijelentette, hogy a lefolyt vita politikai természetű volt, bármennyire igyekeztek is ezt elkendőzni. Tisztában kell lenni azzal, hogy a Közép-Európa-kérdés tudományos meggondolások alapján nem dönthető el. Kunfi megemlítette, míg Közép-Európa hívei történelmi szükségyszerűségnek ismerték el a nagy államterületek kialakulását, mások kimutatták, hogy a fejlődés iránya nem egyértelmű, vagyis tudományosan nem lehet a történelmi szükségyszerűség bélyegét rásütni a Közép-Európa-tervre. Kunfi kétségbe vonta és elutasította Jászi háborúról szóló tézisét. Igen szellemesen és jogosan, de többeket is megsértve kijelentette: „Nemcsak isten tart a győztes bataillonokkal, hanem a szociológusok [...] csoportja is, [...] akiknek lelkivilágában tudatosan vagy tudattalanul ott él a gondolat a siker ígésző ereje előtt való behódolás [...], a Németországgal való összeolvadás [...], mert Németország hihetetlen katonai sikereket vívott ki.” Kijelentette, hogy a magyar szellemiség a német kultúrán nevelkedett, de azért itt is érdemes mértéket tartani, s nem szabad megfélemleni a német rendőrállamról, a félabzolutizmusról, a junker szellemről, s nem utolsósorban az annektált Elzászról, ahol a demokrácia intézményeit felfüggesztik. Nem vitatható, hogy a Monarchiának már csak földrajzi helyzeténél fogva szorosán együtt kell működni Németországgal, de nem szabad megfélemleni arról, hogy a németeknek nyugati határai is vannak, s minden bizonnyal a háború után is lesznek. Kunfi sajnálkozott amiatt, hogy sokak (itt bizonyára Szabó Ervinre is gondolt) korábbi meggyőződésének alapszínét a háborús sikerek fakóvá tették, és „a konzervatív államtársadalmi hatalmi tényezők” színeivel gazdagították. Majd keserűen, de félreérthetetlenül jelentette ki: Közép-Európa hívei nem bíznak a demokrácia hazai erejében, a reakciók lelki rokonaivá váltak, a háborút dicsőítőik pedig a militarista gondolkodókhoz kerültek közel. Közép-Európa hívei – folytatta szűnni nem akaró ostorcsapásait – nem hiszik, hogy „a magyarországi demokráciának lesz elég ereje kiharcolni azokat a gazdasági-forradalmi átalakulásokat, amelyek nélkül a magyar földet nem lehet produktívabbá tenni. [...] A demokrácia számára nem az államok földrajzi határainak, hanem az osztályok hatalmi viszonyainak eltolódása és változása a döntő jelentőségű tény! Ezért a figyelem a független Európa szociális térképére irányuljon, ahol mélyreható átalakulás fog végbemenni.”⁷⁹

Kunfi szenvedélyes hangú, többeket elmarasztaló, némelyeket sértő, ám jogos kijelentései után a meglepődött Szabó Ervin némileg magyarázkodó zárszavában igyekezett közelíteni az egymásnak gyökeresen el-

⁷⁹ KUNFI Zsigmond: *Válogatott írásai*. I. m. 161–166.

lentmondó álláspontokat, bár nem sok sikerrel. Inkább félreértésekről, néhol elhamarkodott rögtönzésekről szólt. Szerinte kiderült, hogy a résztvevők közül senki nem akar imperialista, militarista Közép-Európát, gazdasági vagy kulturális autarkiát, germanizálást vagy magyar szervilizmust. Kunfi arra figyelmeztette, hogy a vita nem pártprogramról, hanem tudományos kérdésről, módszerről folyt. Sérelmesnek tartotta, hogy éppen a Kunfi által képviselt párt vonta kétségbe a Társadalomtudományi Társaság eddig követett módszerének és vizsgálódásának tudományos jellegét. Arra hivatkozott, hogy a társaság nem politikai egyesülés, hisz mindenféle politikai színárnyalat megtalálható benne. A társaság továbbra is a társadalmi törvényszerűségek kutatását tartja fő feladatának, s nem valamely irányzat vagy párt szolgálatát, s ezért is „kell kívüli hagyni minden szubjektív politikai vágyat és akarást”.⁸⁰

Továbbra is fontosnak tartotta, hogy a társaság a legaktuálisabb társadalmi kérdésekkel, fejlődési viszonyokkal foglalkozzon, de zárja ki a közvetlen politikai célokat, érzelmeket és szenvedélyeket.

A lezajlott vita inkább a különbségeket tette nyilvánvalóvá a progresszió táborában. Úgy tűnik, a szociáldemokrata képviselők előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a közép-európai gondolat és terv azért elfogadhatatlan, mert a pillanatnyi hódítás eszközévé lett. A szociáldemokrata felszólalók – elfogadva az 1915. áprilisi hágai határozatokat az annexió nélküli békéről, s érezve a növekvő háborúellenes hangulatot és békevágyat – kimondatlanul a *status quo ante bellum* álláspontra helyezkedtek. Ez a felfogás nem ellenkezett a Közép-Európa-kérdés tudományos vizsgálatával, amelyet a társaság képviselt, de mindenképpen kifejezte a háború befejezésének óhaját a régi határok között, azaz a német hódítás megszüntetését, a vitás kérdések békés rendezését. Ez egyben Magyarország integritásának védelmét is magában foglalta. A társadalmi-politikai átrendeződés sürgős feladatait Kunfi eléggé világosan kifejtette.

A nagyszabású vitával egy időben a *Szocializmus* már említett márciusi számában jelent meg számos ismert szociáldemokrata személyiség véleménye a Közép-Európa-tervről. Ők a világbéke, az ország fejlődése és a munkásság általános helyzete szempontjait figyelembe véve részben helyeselték a tervet, vagy elutasították, esetleg semlegesek maradtak. Az eltérő vélemények körében teljesen felesleges és megalapozatlan valamilyen „ellenzéki” felfogás után kutakodni.

A szociáldemokrata nyilatkozók sem tudták meghatározni Közép-Európa területét, határait. A leginkább elterjedt vélekedés szerint ide tartozik

⁸⁰ *Husadik Század*, 1916/I. 531.

Németország és a Monarchia, ezt követik a Balkán országai, némely esetben Törökország, vagy gyűjtőfogalomként a központi hatalmak országai. Figyelmet érdemel Garbai Sándor felsorolása: Németország, Ausztria, Magyarország, a Balkán országai, Romániát is beleértve. A kiterjedt vita során ő volt az egyetlen, aki Ausztriát, Magyarországot különálló országgént tüntette fel. Jászai Samu pedig a központi hatalmak vámszövetségéről szólt. Visszatérő gondolatként jelentkezett a béke problémája.

A Közép-Európa-terv megvalósításának feltétel nélküli híve volt Bárdos Ferenc és Vanczák János, mindketten a legnagyobb szakszervezet, a vasasok vezetői. Bárdos szerint Magyarország politikai különállását csak egy esetleges, de teljesen valószínűtlen orosz katonai siker változtatná meg. Ám ezzel szemben a központi hatalmak várható nagy katonai győzelme kiterjedtebb és tartalmasabb gazdasági szövetséget teremt az országok között, s ez teljesen megfelel a munkásság érdekeinek. Az ország természeti kincseinek a kiaknázása megvalósítható lesz, és a nyersanyag biztosítja a gyors ipari fejlődést. Megvalósul a német munkás- és szociálpolitika, az elvándorolt kétmillió, főleg agrárproletár – akik már zömmel ipari szakmunkások – hazatér, s a demokrácia hazai erői kedvezőbb helyzetbe kerülnek.

Vanczák János nem rajzolt ugyan ennyire idillikus képet Közép-Európáról, de a fennálló gazdasági viszonyokat a valóságosnál lényegesen sötétebb színben tüntette fel. Magyarországot iparilag kevésbé fejlett agrárországnak tartotta, amely – ha nem valósul meg a Közép-Európa-terv – az is marad. Egyenesen kívánatosnak tartotta a fejlettebb német ipar meghonosítását, mert így az államilag túlszubszencionált magyar ipar versenyre kényszerülne. A gyenge és elmaradott kisipari műhelyek megszűnéséért nem aggódott. A munkásságnak, éppen az ország fejlődése érdekében, még jelentős áldozatok árán is vállalnia kell a Németországgal való szoros gazdasági szövetséget. Vanczák figyelme más kérdésekre nem terjedt ki. A két szakszervezeti vezető a szűken értelmezett munkásérdek, a megfelelő bér- és szociálpolitika szempontjait tartotta fontosnak. Egyéb kérdések – vélték – a munkásságot különösképpen nem foglalkoztatják. A korabeli szociáldemokraták ezt a szűk látókörű, befelé forduló felfogást nem osztották.

A MÉMOSZ elnöke s egyben a pártvezetőség tagja, Garbai úgy vélte: Közép-Európa elősegítheti az európai államok közösségének a létrehozását, és jelentősen hozzájárulhat a kis és gazdaságilag gyenge államok felfejlődéséhez. Ő is osztotta azt az eléggé elterjedt véleményt, hogy Közép-Európa elősegítheti az európai államok közösségének formálódását. Mivel létrehozását nem kapcsolta össze a militarizmussal, feltéte-

lezte, hogy az államszövetség elősegíti a kicsi és gazdaságilag gyenge nemzetállamok fejlődését. A soknyelvű és soknemzetiségű Közép-Európának államszövetségben kell egyesülnie, s ez elősegítheti az európai államok békés együttélését. Ezt a nézetét azzal támasztotta alá, hogy például Magyarországon a belső demokratikus erők gyengék az elkerülhetetlen belpolitikai forradalomhoz.

Garbai a *Szocializmus*ban megjelent írásában nagy teret szentelt a nagybirtok felszámolásának, amely nem kapcsolódott szorosán a témához.⁸¹ Szerinte az ország baja nem az, hogy nincs vámsorompó Ausztriával szemben, hanem hogy agrárvámokkal dolgozó nagybirtok uralja. A leendő Közép-Európa országainak is érdeke a magyar nagybirtokrendszer széttörése. Egyfajta külpolitikai forradalom (?) rákényszerítheti a magyar törvényhozást, hogy a szomszédos országokat károsító agrárvámokat felszámolják, az ország agrárviszonyait gyökeresen megváltoztassák, és a nagybirtok helyett létrehozzák a közepes és kisebb mezőgazdasági üzemek rendszerét. Így a mezőgazdaságban nem másfél millió ember dolgozna, hanem négy millió fogyasztóképes népesség, amely már ipari termékeket is vásárol.

Garbainak a nagybirtok felszámolására vonatkozó nézetével a szociáldemokraták jelentős része egyetértett, és azt sem kérdőjelezték meg, hogy a törvényalkotás valamilyen rendszerében kell megkezdeni, megvalósítani azt. Azt a felfogást viszont már nem osztották, amely elsősorban a külhatalmi tényezők beavatkozásától várta a forradalmi átalakulást. Reménytelen a porosz junkerektől magyar agrárreformot várni – vallotta Kunfi.

Buchinger Manó, Garbai párvezetőségi kollégája Közép-Európa létrehozását lehetetlennek tartotta. Úgy vélte: a kialakuló államok köre már újabb sorompót emelnek, s „förtelmes harc folyik” a balkáni és ázsiai kapukulcsért. Szerinte az egyes államok belpolitikai, demokratikus, kulturális színvonala nem áll azon a fokon, amely elengedhetetlen feltétele az államközösség megvalósulásának. Buchinger szerint a központi hatalmak háborús győzelme esetén az agrárius konzervatív erők uralma erősödne. S feltette a kérdést: ilyen esetben Magyarországon vajon bevezetnék-e a német szociálpolitikát, vagy az 1913: XIV. tc. helyett életbe léptetnék-e a német birodalmi választójogot? Ebben az esetben Közép-Európa előnyös lenne a magyar demokráciának és a munkásságnak, ám minden bizonnyal „helytelenítik azok, akik elég erősek, hogy megalkossák”.⁸²

⁸¹ *Szocializmus*, 1916. március. 64–66.

⁸² Uo. 64.

A Szakszervezeti Tanács két vezetője, Rothenstein Mór és Jászai Samu, vasasszakszervezeti kollégájukkal ellentétben elutasították a Közép-Európa-tervet. Az elnök Rothenstein szerint a terv nem szolgálja a békét, s nagyon is kétséges, hogy egyáltalán megvalósítható-e. Különben is az erős államvezetésű vámunió belül (amely elzárna az európai kereskedelmet) a kisebb államok alárendelt szerephez jutnának.⁸³

A munkáskérdésekben igen tapasztalt szaktanácsi főtitkár, Jászai Samu Hilffeldingre hivatkozva megállapította: a megalakítandó szövetség a fegyverkezést állandósítja, és növeli a háborús veszélyt. Azt fejtegette, hogy bár a vámunió előnyös lehet a gazdaságnak, de valamiféle közben-ső vámnak lennie kell. Semmi esély az agrárvámok megszüntetésére, amelyek a magas élelmiszerárak legfőbb előidézői. Vanczákhhoz hasonlóan élesen bírálta az államilag támogatott iparágakat, nemcsak azért, mert a munkaviszonyok, a bérek itt a legkedvezőtlenebbek, hanem mert ezek nem modernizálódnak, és nem versenyképesek. Amennyiben Közép-Európában a fennálló uralmi és hatalmi viszonyok megerősödnek, a munkásság helyzete nem fog javulni. A már régóta szükséges és óhajtott „demokráciát nem várhatjuk a külföldi országok befolyásától”, hanem a magyar munkásságnak kell megteremtenie. Jászai véleménye megjelent a *Szakszervezeti Értesítő* 1916. márciusi számában is.

A Társadalomtudományi Társaság vitájában nem szólalt fel Varga Jenő, a nagy tekintélyű közgazdász. Munkásságára azonban a vitában többen hivatkoztak. Voltaképpen Varga helyeselte a tervet, ha megvalósulása elősegítheti az országok közeledését, a szigorú válaszfalak ledöntését. A megvalósulást azonban gazdasági feltételekhez kívánta kötni: Közép-Európa nem alkalmazhat más államokkal szemben agrárvámot; meg kell szüntetni a rendkívül magas vasvámot; a viszonylag fejletlen magyar ipar védelmében bizonyos belső vámok felállítására lenne szükség, hogy a mintegy félmillió magyar munkás megőrizhesse munkahelyét. E feltételek teljesítésére – vélekedett Varga Jenő – az agrár- és vasvámokhoz ragaszkodó nagybirtok és nagytőke aligha lesz hajlandó. A német ipari tőkésék a belső vámok felállítását is el fogják utasítani, hisz termékeik elhelyezéséhez új, elsősorban keleti piacokra lesz szükségük. Így viszont az államalakulat létrejötte – vontá le a következtetést – a magyar munkásságnak káros lenne és az ország gazdasági fejlődését megakasztaná, illetve „Magyarországot legjobb esetben is a Német Birodalom élelmiszertermelő gyarmatává süllyesztené le”.⁸⁴

⁸³ Uo. 66–68., 71–72.

⁸⁴ Uo. 49.

A szociáldemokrata politika egyik formálója, Weltner Jakab nem annyira a Közép-Európa-tervről szólt, amikor kifejtette, hogy a szociáldemokratáknak a vámuniót nem kell sem ellenezniük, sem különösebben támogatniuk. Miért kellene elutasítani, ha biztosítaná az ország fejlődését? Ám úgy vélte: a javasolt terv inkább a jövő háborújának gazdasági alapját kívánja megvetni. Weltner elfogadta Varga Jenő, Jászai Samu gazdasági érveit, hozzáátéve, hogy az amúgy is a nagy hatalommal, politikai befolyással rendelkező agráriusoknak kedvezne. Növekedne Magyarország függősége Németországtól, ami nem segítené az ország demokratizálódását.

Varga Jenő a Karl Kautsky szerkesztette elméleti folyóiratban, a *Die Neue Zeit*ben a németül olvasó érdeklődőknek összefoglalta a szociáldemokraták és a radikálisok vitáját. Megállapította, hogy a szociáldemokraták többsége elutasította a Közép-Európa-tervet. Nagy nyomatékkal ajánlotta a német szociáldemokraták figyelmébe Kunfi vitazáró szavait.⁸⁵

Garami Ernő, a nagy gazdasági egység töretlen híve, nem avatkozott be a kialakult vitába. Nem nyilatkozott sem a *Szocializmusnak*, sem a *Huszadik Száznak*. A *Népszavában* nem adott helyet a terv nyílt támogatóinak, de a németellenes gyanakvóknak sem. Szívesen vette Varga Jenő elemzését, aki szerint hiányoznak az unió létrehozásának közgazdasági feltételei, s bevezetése elsősorban politikai döntés függvénye. Szembetűnőnek tartotta, hogy a Monarchia uralkodó körei sem igyekeznek a terv megvalósításával.

Garami nem lelkesedett a Monarchia, s benne Magyarország területei növelésének eszményéért, s nyugtalanította őt az esetleges német győzelem, amelyet a Monarchia jövője szempontjából sem tartott előnyösnek. Így nem véletlen, hogy ő is a *status quo ante bellum* álláspontjára helyezkedett. Tartózkodását az magyarázza, hogy a szakszervezeti vezetők domináló németbarátságát nem tudta összeegyeztetni Jászi és Szabó Ervin érveivel és azonos végkövetkeztetésével. A német szélsőjobb oldali szociáldemokraták nyíltan a vámunió kérlelhetetlen hívei voltak. Garami élesen szembefordult velük. Kunfi elfogásából több érvet elfogadott, de attól tartott, hogy Mitteleuropa-ellenességét lopakodó antantszimpatiának értelmezhetik. A vitát politikailag nem tartotta aktuálisnak, célszerűbbnek találta a hallgatást, a semlegességet.⁸⁶

Az 1917-es év régi világot megrázó történései azután a Közép-Európa-tervet hosszú időre levették a történelem napirendjéről.

⁸⁵ *Die Neue Zeit*, 1916. szeptember 8. Közli MMTVD 4/B. k. 203–207.

⁸⁶ VARGA Lajos: i. m. 156–157.